

મગા તરિંગ દોણ

શક્તિ... કપિલપ્રસાદ દવ

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૬૪૬૮૦ • વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ અગત્યસંદર્ભ કોષ

વિષય ૧૧૨૦૨૨૦૨૨

સરદાર ભગતસિંહ
અને

લાહોરનું કાવત્રું

❧

પાદક તથા પ્રકાશક
કપિલપ્રસાદ મહાસુખભાઈ દવે
બાપુશાસ્ત્રીનીપોળ, સાંકડીશેરી
અમદાવાદ.

❧

મુદ્રણસ્થાન : વસંત મુદ્રણાલય, ઘીકાંટા રોડ:-અમદાવાદ.

મુદ્રક : ચીમનલાલ ઇશ્વરલાલ રૂહિતા.

❧

મૂલ્ય : ૪ આણ.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય અમદાવાદ ૧૫૬૯૦ નિવેદન

ગુજરાતી સમસ્યા હિન્દીમાં આજે ઠેર ઠેર વિસ્તરવા લાગી રહ્યા છે દેશના યુવકવર્ગમાં છેલ્લાં દસ વર્ષથી રાષ્ટ્રસેવાની જે તલપ પેદા થઈ છે તેનું સુંદર પરિણામ આજે આપણી નજર સમક્ષ તરી રહ્યું છે. અત્યાર સુધીમાં અનેક વીરોએ દેશસેવા અર્થે પોતાની કાયા કુખ્યાન કરી છે અને હસ્તે મુખે ફાંસીના માંચડાને આસિંગન કર્યું છે. આ પૈકી સરદાર ભગતસિંહ તથા તેમના સાથીઓનું નાન આજે હિન્દીના ઇતિહાસમાં અમર બન્યું છે. તેમણે દેશસેવાના કાર્યમાં શી રીતે ઝંપલાવ્યું તે, તેમની જીવનકથા તથા લાહોર કાવત્ર ફેસની ઉત્પત્તિ શી રીતે થઈ તેનો એક ટુંક ઇતિહાસ વિવિધ સામગ્રીના આધારે આ નાના પુસ્તકમાં સમાવેશ કરવા પ્રયાસ કર્યો છે અને મને મારા આ એક અલ્પ પ્રયાસની જનતાએ ટુંક સમયમાં સુંદર કદર કરી સદરહુ પુસ્તકની ખીજ આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ કરવાની જે આ તક આપી છે તે માટે જરૂર હું આભારી છું અને લવિષ્યમાં પણ જનતા આવી કદર કરશે એવો મને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે.

રતનપોળના નાકે
ગાંધીરોડ
અમદાવાદ.

પ્રકાશક :

કપિલપ્રસાદ મહાસુખભાઈ દવે

કાન્તિ માટે જીવ્યા અંતે મર્યા.

વીર સુખદેવ.

વીર રાજગુરુ.

"આ એક મીનીટ કરતાંએ એકા વેળા પડી આપણે એ એકા સાથે આપણા પક્ષની મધ્યસ્થ સમિતિની
મલા ભરવા જઈએ અને ત્યાં ચંદ્રશેખર આઝાદ, ભગવતીસરલુદાસ અને જહીનદાસ દાગર રહેશે."

(સાર્વજનિક રાજ્યની શરૂઆત છેલ્લા શબ્દ)

આ ચિત્ર વાહેરના શહીદોના કેટલાક સંબંધીઓનાં દર્શન કરાવે છે. (૧) સરદાર ભગતસિંહના અંધુ
(૨) રાજગુરૂનાં માતા (૩) રાજગુરૂની અહેન

સ. ભગતસિંહ અને લાહોર કાવત્રા કેસ

હિન્દમાં છેલ્લાં થોડાં વર્ષો દરમ્યાન હિન્દમાતાને ગુલામીની જંજીરોમાંથી મુક્ત કરવા ભગીરથ પ્રયત્નો કરનાર, વીર પુત્રને સર્વસ્વનો ત્યાગ કરી પોતાની કાયાની કુરબાની વીરપિતાની અંજલી કરનાર અને ફાંસીને માંચડે હસ્તે મુખે લટકનાર એવી કેટલીય વ્યક્તિઓ હજી સુધી અપ્રસિદ્ધ રહેલી છે. એ વીર પુરુષોની જીવનકથા ક્યારે પ્રસિદ્ધ થશે એ તો આજે કદી શકાય તેમ પશુ નથી. તેનું કારણ માત્ર એક જ છે અને તે એજ કે તેમણે માતૃભૂમિના ઉદ્ધાર માટે અખત્યાર કરેલી નીતિ તેઓ પ્રગટ કરી શકે તેમ ન હતા એટલું જ નહિ પરંતુ એમ પશુ માની શકાય કે તે પ્રસિદ્ધ થવાથી તેઓને પોતાના ધ્યેયની પ્રાપ્તિ માટે ભય જણાતો હોય. અનેક વીરોએ અનેક પ્રસંગે હિન્દ માતાની મુક્તિ માટે અવનવા પ્રયાસો કરેલા જ છે. સરદાર ભગતસિંહ તથા તેમના અનેક સાથીઓ પશુ આજ સુધી અપ્રસિદ્ધ હતા, પરંતુ છેલ્લા થોડા સમયના બનાવથી જ તેઓ પ્રકાશમાં આવી શક્યા છે. આજે સારો દેશ એકી અવાજે તેમની દેશભક્તિ અને અપૂર્વ હિંમતનાં મુક્ત કંઠે પ્રસંસા કરી રહ્યો છે. તેમણે તો દેશની જનતાના અંતરના અવાજનો સ્પષ્ટરીતે સરકારને પડકાર કર્યો છે. તેમણે પોતાનું જીવન માતૃભૂમિને અર્પણ કર્યું છે અને દેશની સ્વતંત્રતા માટે મરી શીટવાની તેમની અબળ દેશભક્તિનાં ગુણગાન આજે દેશના અનેક આગેવાનોએ ખુલ્લો રીતે ગાયાં છે જે કે તેમની નીતિ સામે કેટલાકની નાપસંદગી છે.

ભગતસિંહિ આળપણથીજ પોતાનું જીવન દેશની સેવા અર્થે અર્પણ કરવા નિશ્ચય કર્યો હતો અને તેણે પોતાની એ બાવનાને પોતાના જીવનમાં શી રીતે ઉતારી તે આ પુસ્તકમાંથી સંપૂર્ણ રીતે મળી શકે તેમ છે. જે સમયે ભગતસિંહનો જન્મ થયો તે સમયે તેમના પિતા સરદાર કીસનસિંહ જેલમાં જ હતા. સરદાર કીસનસિંહ પણ આજે પોતાના વીર પુત્રના અદ્ભુત બલિદાન માટે ગર્વ ધારણ કરે છે. ભગતસિંહ ગયા છતાં તેમની મુખમુદ્રાપરની વીરતા આજે સહેજે તરી આવે છે અને કરાંચીની મહાસભામાં જ્યારે તેમણે પોતાના પુત્રના ઇતિહાસનો ગાથા ગઈ અને ગંભીર તથા વીરને જાણે એવી શૈલીમાં જ્યારે ઉંચા સ્થાનકેથી પ્રવચન કર્યું તે દૃશ્ય તો જેણે જોયું હશે તે કદાપિ ભુલી શકે તેમ નથી. તેમણે તો ભરસલા વચ્ચે જણાવ્યું કે “ભગતસિંહને મૃત્યુનો ડર ન હતો તેણે તો દેશ માટે મરી શીટવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. તેનો જ્યારે જન્મ થયો ત્યારે હું તથા મારો નાનો ભાઈ અણતસિંહ જેલમાં હતા. અમે જેલમાં બેઠા બેઠાએ જ પ્રાર્થના કરી હતી કે હે ઇશ્વર, તેં જે પુત્રને જન્મ આપ્યો છે તે પુત્ર અમારી માતૃભુમી ખાતર પ્રાણ અર્પણ કરવા પણ તૈયાર થઈ જાય એવી શક્તિવાળો બનાવજે. તેને શાળામાં મુકતી વખતે પણ મેં તેના શિક્ષકને એ જ પ્રાર્થના કરી હતી કે તમે તેને એવી કેળવણી આપજો કે જેથી તે દેશને માટે કાંઈ ખપમાં આવે. તેણે તે કેળવણી લીધી અને તેનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો તેણે આજે રજુ કર્યો છે. તેણે તો નિશ્ચય કર્યો હતો કે જ્યાંસુધી હિન્દને સ્વતંત્રતા ના મળે ત્યાંસુધી લગ્ન પણ ન કરવું. આ પ્રતિજ્ઞાને કારણે તે તેના લગ્ન થવાની તૈયારીના આગલા દિવસેએ નહાસી ગયો અને લગ્ન લગ્નને ઠેકાણે રહ્યાં. ભગતસિંહ સરકારી કાયદાને માન આપતો ન હતો. સરકારના ન્યાય પ્રત્યે તેને વિશ્વાસ ન હતો. વડી ધારાસભામાં ફેંકાયલા બેગિન કેસ તથા લાહોર કાવતરા કેસ વખતે જ્યારે તેને બચાવ વિષે કહેવામાં આવતું ત્યારે તે મને એમ કહેતો કે “તમે શા માટે ફેંકટ આશા રાખો છો? મારા નસીબમાં

ફ્રાંસી તો લખેલી જ છે. જે પરિણામ આવવાનું છે તે હું જાણું છું. સરકારના ન્યાયમાં મને વિશ્વાસ નથી. ” ક્રીસનાસિહે અંતમાં સૈનિકને છાજે એવી ભાષામાં યુવકોને સંબોધી જણાવ્યું હતું કે “ ભગતસિહે તો પોતાનો ધર્મ બજાવ્યો છે. તમને બધાને મારી આખરની અરજ એ છે કે તમે પણ જેમ લડાઈમાં સેનાધિપતીના હુકમને માન આપવાનું હોય તેમ હિન્દની આઝાદી માટે મહાત્માજીને સેનાધિપતી નીમી તેને પગલે ચાલો. ”

ભગતસિહનું નામ સાઈમન કમીશનના આગમનથી અધુ ખ્યાતીમાં આવ્યું. ઈ. સ ૧૯૨૭ માં બ્રીટીશ પાર્લામેન્ટે સાઈમન સાથે સ્વરાજ્ય માટે હિન્દીઓની લાયકાત તપાસવા અને લાલાજી એક સાત સભ્યોનું કમીશન નીમ્યું. તેના પ્રમુખ સર જોન સાઈમન હતા તેથી તે સાઈમન કમીશનના નામથી ઓળખાયું, પરંતુ તેમાં હિન્દુસ્થાન તરફથી કોઈ પણ સાચો પ્રતિનિધિ નહીં હોવાથી હિન્દી મહાસભાએ તેનો અહિંકાર કરવાનું જાહેર કર્યું અને જે જે શહેરોમાં એ સાઈમન સાતની પધરામણી થઈ અને તેને જે કાળા વાવટાઓનું તથા ‘સાઈમન, પાછા જાઓ’ એવા દિવાલપત્રોનું માનપત્ર મળ્યું એ બધાને જાણીતી વાત છે. આ કમીશન હિન્દુસ્થાનનાં બધાં મોટાં મોટાં શહેરોમાં ફર્યું અને તે બધે ઠેકાણે મુબાઈની માફક કાળા વાવટાઓના દેખાવોથી જ સમાપ્તિ થઈ હતી, પરંતુ દુર્ભાગ્યે લાહોરમાં જ્યાં આ કમીશને પગ મુક્યો કે તરતજ ત્યાંના ડીરટ્રીકટ મેજીસ્ટ્રેટ ૧૪૪મો કલમ લાગુ પાડી સરઘસો વિગેરે કાઢવાનો મનાઈહુકમ જાહેર કર્યો. આ હુકમ તદ્દન ગેરબ્યાબખી હતો અને તેથી પંજાબકેસરી સ્વર્ગસ્થ લાલા લખપતરાયની સરદારીનીએ સરઘસ કાઢવાનો નિશ્ચય થયો અને તે શહેરમાંથી નીકળી સ્ટેશન તરફ રવાના પણ થયું. સ્ટેશન ઉપર પોલીસનો જબરદસ્ત પહેરો હતો. કોઈ પણ માણસને સ્ટેશન પાસે જવા દેતા નહોતા એટલું

જ નહીં પણ બધા રસ્તાઓને તાર બાંધી બંધ કરી દીધા હતા. સર-
ધસ રોશનપર પહોંચ્યું. પોલીસ સુપરીન્ટેન્ડન્ટ મી. સ્કોટ સરધસ
અટકાવવાનો પોલીસને હુકમ કર્યો. પોલીસે છૂટે હાથે લાઠી ચલાવી
સરકાર તરફ વફાદારી દર્શાવી. લાલાજી ઉપર પણ પ્રહાર કરતાં પોલીસ
શરમાઈ નહીં, પરંતુ એ નરવીર લાલાજીએ એ જાળજાસ્ત લાઠીના
પ્રહારો સામી છાતીએ ઝીલ્યા. તેજ દીવસથી તે ખીમાર પડ્યા.
છાતીમાં એવી તો જોરથી લાઠી લાગેલી કે તેજ વખતે તેઓ ખેલાન
થઈ ગયેલા. હજારો લોકો એ લાઠીઓ ખાઈ પાછા ગયા. સાંજે
સભા થઈ. તેમાં લાલાજીએ કહ્યું કે “જે લાઠીઓ આજ પોલીસે અ-
મારા ઉપર ચલાવી છે તે દરેક લાઠી ક્ષીટીશ સરકારના કફનની
ખીલી બનશે.” એ અઠવાડીઆ પછી એટલે તા—૭—મીનવેમ્બર ૧૯૨૭
ને રોજ તેમનો આત્મા આ સંસારમાંથી ફૂચ કરી ગયો.

લાલા લજપતરાયના અચાનક મૃત્યુથી સમસ્ત ભારતમાં
અળબળાટ મચી રહ્યો. ન્યાં જુઓ, ન્યાં
લાઠીનો ખચાવ સાંભળો ત્યાં લોકોના મ્હોંમાં એકજ વાત હતી
કે લાલાજીનું મૃત્યુ પોલીસની લાઠીઓથી
થયું. ભારતના તમામ નગરોમાં સભાઓ ભરાઈ, સરધસો નીકળ્યા,
હડતાલ પડી અને સરકારને જાહેર કરવામાં આવ્યું કે તે લાલાજીના
મૃત્યુની તપાસ કરાવે. એનું પરિણામ એ આવ્યું કે સરકારે રાવળપીંડીના
કમીશનર મી. બેયર્ડની આ ઘટનાની તપાસ કરવા નીમણૂક કરી. તેમણે
(મી. બેયર્ડે) દેશના કેટલાક નેતાઓને સાક્ષી આપવાને પોલાઓ પણ
તેમની સાથે તપાસ કરવામાં કોમ્પિલ્ડ ભારતવાસી નહીં હોવાથી તેઓ
તેમની પાસે સાક્ષી આપવા ગયા નહીં. કેટલાક સરકારનાં માણસોની
જુબાનીનો આધાર લઈ એવો ચુકાદો આપ્યો કે પોલીસે જે કંઈ કર્યું
હતું તે બરાબરજ કર્યું હતું. શાંતિ સ્થાપવાને જોટલું કરવું જોઈએ
એટલુંજ કર્યું હતું અને કંઈપણ વધારે પડતું હતું નહીં. મી. બેયર્ડનો

ફેસલો વાંચી ડૉ. મહમદ આલમે પંજબની કાઉન્સિલમાં એવી દર-ખાસ્ત મુકી કે લાલાજીના મૃત્યુની ઘટનાના સંબંધમાં તપાસ કરવા માટે એસેમ્બલી તરફથી એક કમીટી નીમવામાં આવે પરંતુ આ દરખાસ્ત પસાર થઈ નહી. મી. અર્લવીન્ટરટને કહ્યું 'કે લાલાજીનું મૃત્યુ પોલીસના લાઠીમારથી થયું એવો કોઈ પુરાવો નથી. સાઈમન કમીશનનો વિરોધ કરવાને માણસો રેશનની હદની અંદર જવા માગતા હતા તેથી પોલીસનું એ કર્તવ્ય હતું કે તે તેમને અંદર જતા અટકાવે અને કમીશનનું રક્ષણ કરે' અર્લવીન્ટરટના આ જવાબથી લોકોના હૃદયમાં દુઃખ અને ગુસ્સો વધી ગયો. નવજીવાનોની આંખોમાંથી અંજિ વરસવા લાગ્યો.

૧૭ મી ડીસેમ્બર, ૧૯૨૭ને દીવસે લાલાજીના મૃત્યુથી બરા-બર એક મહીના બાદ, સાંજના પોણા પાંચ સોન્ડર્સનું ખૂન વાગે આસીસ્ટન્ટ પો. સુપરીન્ટેન્ડન્ટ મી. સોન્ડર્સ પોતાની ઓશીસમાંથી બહાર નીકળ્યા અને પોતાની મોટર સાઈકલ ઉપર બેસવા જતા હતા એટલામાંજ કોઈએ તેમના ઉપર પીરતોલ છોડી. ગોળી લાગતાં વેંતજ જમીન ઉપર ઢળી પડ્યા. તેમનો 'રીડર' ચનાનસિંહ તેમની પાસેજ ઉભો હતો. તે પેલાને પકડવા દોડ્યો પણ તેને પણ એક ગોળી વાગી અને જમીન માપતો થઈ ગયો. કહેવાય છે કે ગોળી ચલાવનાર બે નવજીવાન હતા અને તેઓ છએક ગોળીઓ છોડી પોતાનું કામ આટોપી ડી. એ. વી. કોલેજની અંદર નાસી ગયા અને પછીથી કોઈને દેખાયાજ નહીં. એ વખતે તે સ્થળે પોલીસ આવી પહોંચી અને ડી. એ. વી. કોલેજની ચારે તરફ ઘેરો ઘાલી મારનારની તપાસ કરવા માંડી પણ કંઈ પતો ન મળ્યો. બીજે દીવસે ફેટલાંક ધરોની તપાસ કરી અને લગભગ ૨૨ માણસોને શક ઉપરથી પકડ્યા.

થોડાં દિવસ બાદ લાહોરની દીવાલો ઉપર લાલ કામગીઆં ચોઢાં-

એલાં દેખાયાં તેમાં સરકારને ધમકી આપવામાં આવી હતી. નીચે “ બહરાજ-હિન્દુસ્થાનના રીપબ્લીકન આર્મીના સેક્રેટરી ” એવા હસ્તાક્ષર હતા. ભૌતપત્રિકામાંના વિષય એ હતો કે ‘ સોન્ડર્સને મારી નાખવામાં કોઈ જાતિદ્વેષ નહોતો પણ લાલા લજપતરાયની હત્યાનો બદલો લેવાનોજ મુદ્દો હતો. આ પત્રિકાઓ જોધને પોલીસ ગહરાટમાં પડી ગઈ અને બહરાજનો પત્તો મેળવવા લાગી, પરંતુ બધી મહેનત નિષ્ફળ ગઈ. પોલીસે શક ઉપર પકડેલા બધાને આ ખૂન સંબંધમાં ખૂબ પ્રશ્નો પૂછ્યા, પણ કોઈએ કશુંએ ના બતાવ્યું અને અંતે બધાને જામીન ઉપર છોડવા પડ્યા.

ઈ. સ. ૧૯૨૯ ની ૮મી એપ્રિલે દીલ્હીની લેજસ્લેટીવ એસેમ્બલી—વડી ધારાસભામાં “ પબ્લીક સેક્રેટરી એસેમ્બલીમાં બીલ ” રજુ કરવામાં આવ્યું. ન્યારે તેના બોંબ. પ્રમુખ શ્રી, વીટલબાઈ પટેલ પોતાનો ફેંસલો સંભળાવવાને ઉભા થયા કે તરતજ એક નેરબેર ધડાકો થયો અને આખો હોલ ધુમાડાથી ભરાઈ ગયો, ધુમાડો દૂર પણ થયો નહોતો એટલામાં એકવાર ફરીથી નેસબંધ ધડાકો થયો, બધા લોકો ભયભીત થઈ ગયા, હોહા થઈ રહી, ધમાચકડી થઈ રહી અને અંધારામાં દોડતા લોકો એક બીજા ઉપર પડવા લાગ્યા. ધુમાડો ઓછો થવા માંડ્યો એટલે લોકોએ જોયું કે પ્રમુખની ‘ગેલેરી’ ની સામે બે નવજુવાન ઉભા હતા અને હસતા હતા. એમાંના એકના માથા ઉપર ‘ હેટ ’ હતી અને બીજાનું માથું ઉધાડું હતું, એ વખતે એમણે પોતાના ગળવામાંથી લાલ રૂમાલ કાઢ્યો અને ‘ હોલ ’ માં ફેંકી દીધો. એ લાલ રૂમાલ લોકોએ લીધોએ નહોતો એટલામાં એમણે પીસ્તોલ કાઢી અને ફેડવાની શરૂઆત કરી દીધી, પરંતુ તે ફેડવામાં તેમનો કોઈને મારવાનો ઉદ્દેશ નહોતો કેમકે જે કોઈને મારી નાખવાનોજ વિચાર હોત તો આવા વખતે બે ચાર માણસોને મારી

નાખવા એ સહેજ વાત હતી. એટલામાં એક પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટર એ બન્ને નવયુવકોને પકડવાને આગળ વધ્યો. આ જોઇને બંને જણાઓ પોતે જાતે જઇને તેને તાબે થયા. તે વખતે તેમનું મુખમંડલ સમુદ્રની પેઠે શાંત-ગંભીર હતું. કોઈ જાતનો બય નહોતો. તેમને પકડ્યા પછી લોકોનો શ્વાસ નીચે જોડો અને જોયું તો જણાયું કે બંને બોબ સરકારી બેંચમાં ન્યાં કોઈ જોડું નહોતું ત્યાં પુટ્યા હતા અને તેથી ફેટલીક લાકડીઓ તુટી ગઈ હતી. આ બોબ ફાટવાથી પાંચ છ સરકાર પક્ષના સભ્યોને ધાક લાગી અને તેમાં મી. સતરજન દાસને વધારે ધાક લાગવાથી મૂંઝિત થઈ ગયા. આ સિવાય સર જ્યોર્જ શુરટર અને શંકર રાયને પણ અસર થઈ. આ ઘટના પછી પ્રમુખ સાહેબ શ્રી. પટેલ ઉઠીને પોતાના ઓરડામાં ચાલી ગયા અને એસેમ્બલી ચાર દીવસ માટે મુક્તવી રાખી. આ વખતે પોલીસે તે હાલને ચારે તરફથી ઘેરી લીધા. જે લોક અંદર હતા તેમની સારીરીતે પુરેપુરી તપાસ કરીને પછીથી બહાર જવા દેવામાં આવ્યા.

સરદાર ભગતસિંહ અને શ્રી. બુદ્ધેશ્વર દત્ત (બીએફઈટી) જે નવજુવાનોને બોબ ફેંકવા માટે પકડવામાં સરદાર ભગતસિંહ આવ્યા હતા તેમાંના એકને નવિ દિલ્હીના થા- અને શ્રી. દત્ત જાણમાં અને બીજાને સદરના થાણામાં રાખવામાં આવ્યા હતા. એ બેને પકડ્યા પછી એમ બંને પડી હતી કે એકનું નામ ભગતસિંહ અને બીજાનું નામ બુદ્ધેશ્વર દત્ત હતું. સરદાર ભગતસિંહ સરદાર અજીતસિંહ જે ૧૯૦૭માં લાલા લજપતરાયની સાથે માંડલમાં શાહી કેદી તરીકે નજરકેદ થયા હતા તેમના ભત્રીજા હતા. તેમના પીતા સરદાર કીશનસિંહ આખા હીંદુસ્થાનમાં પ્રસિદ્ધ એવા રાષ્ટ્રીય નેતા છે. સરદાર ભગતસિંહનું આ-યુધ્ય તે વખતે લગભગ ૨૪ વર્ષનું હતું. ઈ.સ. ૧૯૧૯ માં ન્યારે બાયકોટની ચળવળ પૂર જોસમાં હતી ત્યારે લાહોરમાં એક નેશનલ

કોલેજ ખોલાવામાં આવી હતી. ધણી વિદ્યાર્થીઓ સરકારી અથવા સરકારી ગ્રાંટ લેતી ખાનગી કોલેજો છોડી આ કોલેજમાં દાખલ થયા હતા. સરદાર ભગતસિંહ પણ આ કોલેજમાં જુલોલા અને તેમાં નેશનલ યુનીવર્સિટીની બી.એ.ની પરીક્ષા પસાર કરી હતી.

શ્રી. બુદ્ધકેશ્વર દત્ત ની ઉંમર આશરે ૨૩ વર્ષની છે. તે બંગાળામાં વર્ધમાન જીલ્લામાં રહેતા મી. જી. બી. ધારાસભામાં ૨૧૧ દત્તના પુત્ર છે. પોલીસે આ બંનેને અનેક રીતે દાખલ થયા? પ્રશ્નો પૂછેલા પણ તેમણે પોતાનું નામ અને ઠેકાણું સિવાય કંઈ જણાવ્યું નહતું. પોલીસે પોતાના રજીસ્ટર મારફત જે કંઈ મેળવ્યું તે એ હતું કે ભગતસિંહ પહેલા કાંકરી કાવત્રામાં ગીરફતાર થયા હતા પણ કંઈ પુરાવો નહિ મળવાથી છોડી દેવામાં આવ્યા હતા. તે ઈ. સ. ૧૯૨૮ ના જુલાઈ માસમાં ઘેરથી ચાલ્યા ગયા હતા અને પછી તેમનો પત્તો મળ્યો ન હતો. ત્યારપછી તે દિલ્હીના એસેમ્બલી હોલમાં દેખાયા હતા. એ દિલ્હી શીરીતે આવ્યા, ક્યારે આવ્યા અથવા ક્યાંથી આવ્યા એ બાબતોમાં નવજીવાનોએ કંઈ માહિતી આપી નહિ. પોલીસ અધિકારી તેમને પુછી પુછીને કંટાળી ગયા, પણ તેમણે કોઈ બાબતની ખબર પડવા દીધી નહિ પણ તપાસ કરતાં ભગતસિંહ પાસેથી જે પીસ્તોલ મળી આવી હતી. આમાંની એક જે ગોળી છોડી શકાય તેવીનો એસેમ્બલી હોલમાં ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો અને તે જે ગોળી છોડ્યા પછી તેનો ઘોડો ઉઠ્યો રહી ગયો હતો અને તે ચોંટી મચાથી વધારે ચાલી શક્યો નહતો. આ વખતે ભગતસિંહે બીજી પીસ્તોલ કાઢવાનો પ્રયાસ કર્યો પણ તે તત્કાળ પકડાઈ ગયા હતા. શ્રી. બુદ્ધકેશ્વર દત્ત પાસે કંઈ હથોયાર હતાં નહિ. એસેમ્બલી હોલમાં બેઠાથી આખા દેશમાં ખળભળાટ થયો હતો. એસેમ્બલી હોલ પર સખ્ત પોલીસ પહેરો રહે છે અને અંદર પાસવિના

કોઈ જઈ શકતું નથી તો આ લોકો અંદર શી રીતે ગયા, કયે રસ્તેથી ગયા એ એવી ખીના હતી કે જે જાણીને આખો દેશ ચકિત થયો હતો.

જંગલના દાવાનલની માફક આ ખખર દિલ્હીથી આખા દેશમાં પ્રસરી ગયા. તારઉપર તાર છુટયા, વર્તમાન તંત્રીની ઓફીસ પત્રોમાં ખખર છપાઈ અને ખીજે દિવસે દિલ્હીના પર દરોડો ! પત્રમાં તો સરદાર ભગતસિંહ અને દત્તની-છખી પણ આવી ગઈ અને “પીપલ”માં ભગતસિંહનું ટુંકજીવન પણ છપાયું. પોલીસને પણ આશ્ચર્ય થયું કે આ વર્તમાન પત્રના તંત્રી પાસે ભગતસિંહની છખી અને જીવનવૃત્તાંતની શીરીતે માહિતી મળી. પોલીસે તે બાબતની તંત્રીને પુછપરછ કરતાં જણાવવામાં આવ્યું હતું કે એસેમ્બલી હોલમાં બોમ્બ ફેંકવામાં આવ્યો ત્યારપછી થોડા વખતમાં કોઈ નવયુવક આ પત્રની ઓફીસના દરવાજા પાસે આવ્યો હતો અને પટાવાળને એક પાકીટ તંત્રીને પહોંચાડવા માટે આપી ચાલ્યો ગયો હતો. તંત્રીએ આ પાકીટ બોલ્યું તો તેમાં ભગતસિંહની છખી અને તેમનું ટુંક જીવન લખવામાં આવ્યું હતું. આ બોમ્બની બાબતમાં ઘણાં પત્રોએ અમલેખ લખ્યા અને આ વાત આખી દુનીયામાં પ્રસરી ગઈ. બોમ્બ ફેંક્યા પછી જે લાલ ચોપાનીઆં ત્યાં હોલમાં ફેંકવામાં આવ્યાં હતાં તે ઉપરથી વાંચનાર સમજી શકશે કે ભગતસિંહ અને દત્તનો વિચાર કોઈને મારી નાખવાનો નહતો પણ બહેરાને સંભળાવવા અને સરકારને ચેતવવા માટે બોમ્બ ફેંકવાનો હતો.

સરદાર કીશનસિંહને ભગતસિંહના ગીરફતાર થયાના ખખર પહોંચતાં જ તે તરત દિલ્હી તરફ રવાના પોલીસના વ્યથ' થઈ ગયા હતા. તેમની ભગતસિંહની મુલાકાત પ્રયાસો લેવાની અરજી કેટલોક વખત થયા પછી સ્વી-કારવામાં આવી હતી. મુલાકાત લીધા પછી તેમણે બચાવ કરવા માટે દિલ્હીના પ્રખ્યાત બેરીસ્ટર મી. અસફઅલી

ને રોક્યા. પોલીસે આ બન્ને ગુન્હેગારોને કાવત્રાને પત્તો મેળવવા ખૂબ સમજાવ્યા અને પ્રયત્ન કર્યા પણ તેમાં સફળ થયા નહિ. જ્યારે કોઈ પોલીસ અધિકારી તેમની યુક્તિઓની બાબતમાં કાંઈ સવાલ પૂછતા ત્યારે તે કાંઈ પણ જવાબ દેતા નહિ. જ્યારે પોલીસને કાંઈ પણ ખબર ન પડી ત્યારે તે દિલ્હીની બધી હોટલોમાં ફર્યા અને બધાને તેમના ફોટા બતાવ્યા પણ કાંઈ બાતમી મળી નહી.

ઈ. સ. ૧૯૨૯ ના એપ્રિલ માસમાં લાહોરમાં કિલા ગુજર સિંહની પાસેના એક મકાનને પોલીસે સવારે સાત લાહોરની બોમ્બ વાગે ઘેરો ઘાલ્યો. આ મકાનના માલિક મીરઝા ફેકટરી મહમદ અશીરને તેમણે છાપો ભારતી વખતે સાથે રાખ્યો હતો. આ મકાન એક યુવાન લગવતી-ચરણના નામથી લાડે રાખવામાં આવ્યું હતું. જે સમયે પોલીસ ત્યાં પહોંચી તે સમયે ત્યાં ત્રણ નવયુવાનો બેઠા હતા અને તેમને પોલીસે ગીરફતાર કર્યા. આમાંના એક જણ પાસે પીસ્તોલ હતી પણ તેણે તે ચલાવી નહિ. જડતી લીધાથી ત્યાંથી બોમ્બ બનાવવાની બહુ સામગ્રી અને બોમ્બ મળી આવ્યા. બપોરે બે વાગે તપાસ પુરી થઈ અને પછી પોલીસ બધો સામાન મોટરમાં નાખી પોતાની જોડે લઈ ગઈ. લગવતીચરણ પોલીસના હાથમાં ન આવ્યા. તે બે દિવસથી લાહોરમાં ન હતા. પોલીસે તેમની રહેવાની જગાએ પણ જડતી લીધી પરંતુ કાંઈ મળી આવ્યું નહિ. જે ત્રણ યુવાનોને ગીરફતાર કર્યા હતા તેમને થાણામાં લઈ જવામાં આવ્યા. આ ત્રણનાં નામ સુખદેવ, જયગોપાલ અને કીશોરીલાલ હતાં. પોલીસે આ ત્રણને જુદી જુદી કોર્ટમાં પુરી દીધા અને બાતમી પુછી. પહેલાં તો તેમણે કશુંએ ન કહ્યું પણ થોડા દિવસ પછી એક જણે કાંઈ બાતમી આપી જેથી પોલીસને સોન્ડર્સના ખુનનો કાંઈ પત્તો મળી ગયો, જેનું પરિણામ એ આવ્યું કે લાહોર અલ્હાબાદ, કાનપુર, બનારસ વગેરે

શહેરોમાંથી કાંઈ નવયુવાનોને ગીરફતાર કરવામાં આવ્યા. આથી પોલીસને કાવત્રાનો કાંઈક પત્તો લાગ્યો. ધીરે ધીરે તેમને બધી ખબર પડી ગઈ. લાહોરમાં બોમ્બ ફેક્ટરી પકડાયા પછી સહરાન-પુરમાં એક બીજી બોમ્બ ફેક્ટરી પકડાઈ ગઈ. એમાંથી પણ પોલીસના હાથમાં થોડા બોમ્બ આવ્યા. જે મકાનમાંથી બોમ્બ પકડાયા ત્યાં ત્રણ નવયુવાનો ગયાપ્રસાદ, શિવવર્મા અને જયદેવ રહેતા હતા. આ ત્રણે જણને પકડવામાં આવ્યા. સોન્ડર્સનું ખુન અને કાવત્રાના સંબંધમાં પકડાયેલા યુવાનોનાં નામ નીચે મુજબ છે—

(૧) સુખદેવ-લાયલપુર.	(૨) કાશોરીલાલ-હોશીયાપુર
(૩) ગયાપ્રસાદ-કાનપુર	(૪) જીતેન્દ્રનાથ દાસ-કલકત્તા
(૫) શિવવર્મા-સહરાનપુર	(૬) જયદેવ-સહરાનપુર
(૭) કેવલનાર્થતિ-કલકત્તા	(૮) ભગતસિંહ-લાહોર
(૯) બટુકેશ્વર દત્ત-વર્ધમાન	(૧૦) દેશરાજ-લાહોર
(૧૧) પ્રેમદત્ત-ગુજરાત	(૧૨) મહાવીર-ઈટાવા
(૧૩) અજય કુમાર ઘોષ-કાનપુર	(૧૪) સુરેન્દ્રનાથ પાંડે

આ ઉપરાંત નીચે લખેલા યુવાનોની પણ પોલીસને જરૂર હતી પણ તેઓ પકડાયા ન હતા.

(૧) યશપાલ-લાહોર	(૨) ભગવતીચરણ-લાહોર
(૩) ચન્દ્રશંકર આઝાદ-બનારસ	(૪) સદગુરુ દયાલ-કાનપુર
(૫) કૈલાસપતિ-બનારસ	(૬) વિજય કુમાર સીન્હા
(૭) રાજગુરુ-પુના	(૮) રઘુનાથ-બનારસ

આમાંથી રાજગુરુ અને વિજયકુમાર મુકર્દમો શરૂ થયા પછી થોડે દિવસે ગીરફતાર કરવામાં આવ્યા. નીચે લખેલા સાત જણ તાજ તરફના સાક્ષી બન્યા-જયગોપાલ, હંસરાજ, રામશરણદાસ, પ્રેમદત્ત, લલિતકુમાર મુકરજી, ફણીન્દ્ર ઘોષ અને મનમોહન મુકરજી.

પહેલાં આ મુકર્દમો શ્રીકૃષ્ણ નામના એક રોશીયલ મેજિસ્ટ્રેટને સોંપવામાં આવ્યો હતો.

પોલીસે સરદાર ભગતસિંહ અને શ્રી. બી. કે. દત્તની સામે બે આરોપો મુકી કામ ચલાવ્યું. પહેલો આરોપ ઇન્ડીલાબ ઝીંદાબાદ તેમણે વડી ધારાસભાના હોલમાં બોલ્યો ફેંકી સભાસદોને મારી નાખવાનો પ્રયાસ કરવાનો અને ખીજો અચાનક સળગી ઉઠે એવો પદાર્થ તેમની પાસે રાખવાનો હતો. ન્યારે તેમનો કેસ કોર્ટમાં દાખલ કરવામાં આવ્યો અને તેઓને કોર્ટના મકાનના ઉમરામાં દાખલ કરવામાં આવ્યા કે તરત તેમણે “ઇન્ડીલાબ ઝીંદાબાદ” ના પોકાર કર્યા. કોર્ટમાં સાજન્ટ ટેરીએ જણાવ્યું કે જે સમયે મેં આ બંનેને ગીરફતાર કર્યા તે સમયે તે પૈકી એક જણ ગોળીખંડાર કરી રહ્યો હતો, પણ મેં તરત જ તેના હાથમાંથી પીસ્તોલ છીનવી લીધી હતી. જેમને આ બનાવ પ્રત્યક્ષ રીતે જોનારાઓ તરીકે સાક્ષીમાં રાખવામાં આવ્યા હતા તેમણે જણાવ્યું કે પહેલો બોલ સરદાર ભગતસિંહે અને ત્યારપછી બીજો મી. બી. કે. દત્તે ફેંક્યો હતો. બોમ્બ ફેંક્યા પછી બંનેએ લાલ પત્રિકાઓ ફેંકી હતી અને ત્યારપછી ફરીથી ખંડાર કર્યા હતા. રસાયણીક ચીજોના અનુભવી અમલદારે જણાવ્યું હતું કે જે બોમ્બ એસેમ્બલીમાં ફેંકવામાં આવ્યો હતો તે એવા પ્રકારનો હતો કે તેથી ધણાના જાન જવાનો સંભવ હતો, પરંતુ એ એક ચમત્કારની વાત છે કે તેથી કેમ કાઈ મર્યું નહિ.

અદાલતે પોલીસ સાક્ષીઓની જુખાની લીધાબાદ તહોમતદારોની વિરૂદ્ધ ગુન્હાનો આરોપ મુક્યો અને તેમનો બોલ શા માટે ? કેસ સેશન્સ કોર્ટને સુપ્રત કર્યો. સેશન્સ જજે ન્યારે ગુન્હેગારોને તેમની હકીકત દર્શાવવા ફરમાવ્યું ત્યારે તેમણે એકત્ર એક જ લેખી હકીકત રજુ કરી. તેમાં તેમણે જણાવ્યું કે “અમારી ઉપર જે બયાનક દોષનું આરોપણ કરવામાં આવ્યું છે તે સંબંધમાં અમે નીચેની વિગત રજુ કરીએ છીએ.

“આ વિષયમાં બે પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે, પહેલો પ્રશ્ન તો એ છે કે વડી ધારાસભાના હોલમાં બેઠાં ફેંકવામાં આવ્યો હતો કે કેમ અને કદી ફેંકાયો હોય તો તેનું શું કારણ હતું? બીજો પ્રશ્ન એ છે કે નીચલી કોર્ટ આ બાબતમાં જે દોષનું આરોપણ કર્યું છે તે ખરું છે કે નહિ. પહેલા પ્રશ્નના સંબંધમાં અમારો જવાબ એ છે કે હા, એ વાત ખરી છે કે વડી ધારાસભાના હોલમાં અમે બોમ્બ ફેંક્યો હતો, પરંતુ આ બનાવ પ્રત્યક્ષ જોનારા તરીકે જુઓની આપનારા ઓમાંથી કેટલાકે તદ્દન જુઠ્ઠી સાક્ષી રજુ કરી છે, પરંતુ બેઠાં ફેંક્યો હતો એ વાતનો અમે સ્વીકાર કરતા હોવાથી એ સાક્ષીઓની જુઓનીના સંબંધમાં અમે કાંઈ કહેવા નથી ઇચ્છતા. તેના એક દાખલા રૂપે અમે એમ કહી શકીએ છીએ કે સાબરમતીની પોતાની જુઓનીમાં એવું જે જણાવ્યું છે કે તેણે અમારામાંના એકના હાથમાંથી પીસ્તોલ છુંટવી લીધી હતી તે તદ્દન અસત્ય છે કારણકે તે સમયે અમારી જાતને અમે જાતેજ પોલીસને અર્પણ કરી હતી તેમજ અમારામાંના કોઈના હાથમાં પીસ્તોલ ન હતી. બીજા સાક્ષીઓએ જેમણે પોતાની જુઓનીમાં એવું જણાવ્યું છે કે તેમણે અમને બોમ્બ ફેંકતા જોયા હતા તેમાં તેમણે અસત્ય બોલવામાં રતીબાર પણ કસર નથી રાખી. પહેલા પ્રશ્નમાંના પાછલા પ્રશ્નના જવાબમાં અમે લાંબુ નિવેદન રજુ કરવા ઇચ્છીએ છીએ કારણ કે જેને માટે અમારે ધારાસભામાં બોમ્બ ફેંકવો પડ્યો તેની સર્વ વિગતોનું અમે વર્ણન કરવા ઇચ્છીએ છીએ.

કેટલાક પોલીસ અમલદારોએ જેલમાં અમારી મુલાકાત લીધી હતી અને તેમાં તેમણે અમને જણાવ્યું હતું
અહેશાઓને કે વાઇસરોયે વડી ધારાસભામાં આ બનાવ
લાલબત્તી વિષે બોલતાં જણાવ્યું હતું કે આ બનાવ
 એકાદ વ્યક્તિના કારસ્થાનનો નથી પરંતુ કોઈ
 સંસ્થાનો હોવો જોઈએ. જ્યારે અમે આ વાત સાંભળી ત્યારે અમને

લાગ્યું કે અમારા બનાવનો મુખ્ય ઉદ્દેશ તો હવે સારી રીતે સમજાયો જણાય છે, માનવ જાતી પ્રત્યેનો અમારો પ્રેમ કાઠથી ઉતરતો નથી. અમારે કોઇ વ્યક્તિ સાથે વૈરભાવ પણ નથી, એટલું જ નહિ પણ અમે મનુષ્યની ઊંઘીને શબ્દોમાં ન વર્ણવી શકાય એટલી પવિત્ર લેખીએ છીએ. અમારા સંબંધમાં દીવાન ચમનલાલે જણાવ્યું તેમ અમે કોઈ પ્રકારે કુકર્મ કરનારાઓ કે દેશના શત્રુ પણ નથી, તેમજ લાહોરના 'ટ્રીબ્યુન' પત્રે અને કેટલાક બીજા લોકોએ કહ્યું હતું તેમ અમે દીવાના પણ નહોતા બન્યા. અમે ઘણી નમ્રતાપૂર્વક જણાવવા માગીએ છીએ કે અમે જેવા અમને દર્શાવવામાં આવે છે એવા નથી પરંતુ અમે તો કેવળ દેશના ઇતિહાસનો ગંભીર દ્રષ્ટિએ વિચાર કરનારા તેમજ દેશની સ્થિતિનું વિચારપૂર્વક દીગ્દર્શન કરનારા છીએ. અમારું વેર એક એવી સંસ્થા સાથે છે કે જે શરૂઆતથી પોતાનો દોરદમામ દર્શાવતી આવી છે અને જે આજ સુધી અન્યાયારની પાશ્વરી શક્તિનું પ્રદર્શન કરી રહી છે. જ્યારે જ્યારે અમે આ પ્રશ્ન પર વિચાર કર્યો ત્યારે અમને જણાયું છે કે આ સંસ્થા ભારતમૈયાનું સંસારની દ્રષ્ટિ સમક્ષ અપમાન કરવા તેમજ તેની પડતી કરવા માટે ઉપસ્થિત થયેલી છે.

પ્રજાની માગણીઓ પ્રજાના પ્રતિનિધિઓએ વારંવાર રજુ કરેલી છે પરંતુ તે સામે દ્રષ્ટિ પણ ન ફેંકાઈ અને ધારાસભામાં પસાર થયેલા ઠરાવો પગ નીચે રાખાયા. જે બીલો પ્રજા-પ્રતિનિધિઓએ નામંજુર કર્યા હતાં તે ગમે તેમ કરીને પસાર કરાવાયાં. આ બધી હકુમત જે કરોડો ગરીબ કામદારોના પસીનાના પૈસે રચાઈ છે તે હકુમત અમે માનીએ છે કે તે કેવળ નગારાના પોલ જેવી છે અને દુર્જનતાથી ભરપૂર છે. કેવળ પ્રપંચરૂપ છે... ધારાસભામાં ટ્રેડ યુનીયન બીલપરની ચર્ચાઓ સાંભળ્યા પછી અમારામાં એ બાબતમાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ બેઠો કે હાલની સરકાર મંજુરો અને ખેડૂતોને તેમની આર્થિક

સ્થિતિ સુધારવાના કામમાં અંતરાયરૂપ થવા માટે તૈયાર થયેલી છે. “ ઇચ્છાડને તેના સ્વપ્નામાંથી જગાડવાને બોમ્બની જરૂર છે એવી મતલબનાં વચનો મહુમ એસ. આર. દાસ-જે એક વખત ગવર્નર જનરલની કારોબારી સમિતિના કાયદા સભાસદ હતા તેમણે પોતાનાં એક પત્રમાં પ્રકટ કર્યા હતાં. એ વચનોને સ્મરણમાં રાખીને અમે ધારાસભામાં બોંબ ફેંક્યો. તેમ કરવાનું કારણ માત્ર એજ હતું કે જે મનુષ્યે અથવા તો બીજાઓ કે જેઓ પાસે પોતાના હૃદયના ભાવ પ્રદર્શિત કરવાને સાધન ન હતાં તેમની વતી સરકારને અમે સાવધ કરવા ઇચ્છતા હતા. અમારો ઉદ્દેશ બહુરાઓને સાંભળતા કરવાનો અને ગાંધીજીને વખતસર ચેતવણી આપવાનોજ હતો. અમારી જેમ બીજાઓ પણ તીવ્ર વેદના અનુભવી રહ્યા છે અને હીંદી જનસમુહના શાંત દેખાતા સમુદ્રમાં થોડાજ વખતમાં તોફાન ફાટી નીકળવાનું છે. જેઓ આગળ રહેલાં ગંભીર જોખમો પ્રતિ દુર્લભ કરી વેગથી માર્ગ કાપે જાય છે તેમને ચેતાવવાને અમે લાલ બત્તી જગાવી છે. અમે તો માત્ર એજ સૂચન કર્યું છે કે ‘અહિંસા’ અને ‘શાંતી’ને યુગ હવે ખતમ થયો છે. માનવ જીવન પ્રત્યે અમને હાર્દિક પ્રેમ છે અને તેથી તેને સાવધાન કરવા અમે આ માર્ગ ગ્રહણ કર્યો છે કે જેથી ભવિષ્યમાં આવનારી અસંખ્ય વિપત્તિઓમાંથી તેઓ બચી શકે, પરંતુ વિદેશી સરકાર અને દેશી આગેવાનોએ પોતાના કાન બંધ કરી દીધા હતા અને તેથી અમે તેમને ફરીથી સચેત કરવા ચાહતા હતા. અમારા બોંબ ફેંકાયાથી જે સભાસદોને ઇજા થવા પામી હતી તેમની સામે કે બીજા કોઈ સભાસદો સામે અમારે વેરભાવ ન હતો. અમે તો ફરીથી એ વાત જણાવવા માગીએ છીએ કે અમે તો માનવ-જીવનને એક પવિત્ર જીવન સમજીએ છીએ. નિર્દયતાથી પણ મનુષ્યોને મારી નાખવા એવું જે સીપાઇઓને શીખવવામાં આવે છે એવા સીપાઇઓ અમે નથી. અમારે મન મનુષ્યજીવન પ્રત્યે ભારે આદર છે એટલું જ નહિ પણ તેની રક્ષા કરવાનો પ્રયત્ન કરનાર

છીએ, તો પણ એ વાત તો અમે સ્વીકારીજ લઈએ છીએ કે
ધારાસભામાં એમ બોલે જાણી જોઈને જ ફેંક્યો હતો.

અમારા કાર્મનું પરિણામ જોઈને અમારી ભાવના વિષે નિર્ણય
થવો જોઈએ. અમે જે બોલ્યું ફેંક્યો હતો તેથી એક બાજુ માત્ર
ઘોડીજ તુટી હતી અને ડઝનથી પણ ઓછા સભ્યોને સાધારણ
નજીવી ધન થઈ હતી. બોમ્બની સામગ્રીથી માહિતગાર અમલ-
દારે જણાવ્યું હતું કે આ બોમ્બથી કોઈ મર્યું નહિ એ એક ચમત્કાર
હતો. ખરી રીતે એ કોઈ ચમત્કાર નહતો પરંતુ જે કોઈ બન્યું તેજ
ચમત્કાર હતો કે જે અમે કરવા ઇચ્છતા હતા. પહેલાં તો એજ કે
આ બોલ અમે ખાલી જગા ઉપરજ નાખ્યો હતો. જો અમારો
બોમ્બ જેવો બોમ્બ ઇન્સ્પેક્ટરે દર્શાવ્યો છે એવો હોત તો લાકડી-
ઓના ચુરેચુરા થઈ ગયા હોત અને તમામ મનુષ્યો ત્યાંજ મરણ
પામત. વળી અમે જે ધાર્યું હોત તો સરકારી સભાસદો અથવા તો
સર જોન સાઇમન જેઓ પ્રજાના બારે તિરસ્કારપાત્ર બન્યા હતા
તેમને મારી શકતા હતા, પરંતુ અમારો ઇરાદો એ ન હતો. ચમત્કાર-
ની વાત તો એ હતી કે અમે જાણી જોઈને બોમ્બ ખાલી જગા પર
ફેંક્યો હતો.

‘...બળનો જ્યારે કોઈના ઉપર હુમલો કરવા ઉપયોગ કરવામાં
આવે છે ત્યારે તે હિંસા અને છે અને એટલા
ક્રાંતીની કુચ માટે તે નૈતિક દૃષ્ટિએ ગેરવાજબી છે, પણ
નહિ અટકે બળનો જ્યારે કોઈ સારા કાર્યને આગળ ધપાવવા
ઉપયોગ કરવામાં આવે છે ત્યારે તે નૈતિક દૃષ્ટિએ
વાજબી ઠરે છે. ગમે તે સંજોગોમાં બળનો ઉપયોગ જ નહિ કરવો
એ ભાવના આદર્શભક્તના મનોરાજ્યની છે. દેશમાં જે નવી દિલચાલ
ઉભી થઈ છે અને જેની અમે ચેતવણી આપી છે તેની સન્મુખ એ
આદર્શો છે કે જે ગુરૂ ગોવિન્દસિંહ અને શિવાજી, કમાલપાશા અને

સરદાર ભગતસીંહના દાદા સરદાર અર્જુનસીંહ જોણે વીર પુત્રાને
માતૃભૂમિની સેવા માટે અર્પણ કર્યા છે.

રીઝાખાન, વોશીંગ્ટન અને ગેરીબાદી, લાફાયેટ અને લેલીન સમા પુરૂષોના માર્ગદર્શક હતા. પરદેશી સરકાર અને હિન્દી નેતાઓએ આ નવી હીલચાલની હયાતિ અને તેની ભાવનાઓ સામે આંખો અને કાનો બંધ કર્યાનું જણાયાથી અમે એવી રીતે ચેતવણી આપવાનો અમારો ધર્મ માન્યો છે કે જે અણસાંભળી રહે જ નહિ ‘...અમે વિચારણાપૂર્વક અમારા કૃત્ય માટે સખ સહન કરવાને અમારી જાતને સોંપી દીધી છે. અમે સામ્રાજ્યવાદી સીતમગરોને જણાવવા ઇચ્છીએ છીએ કે વ્યક્તિઓને તમે કચડીને ભાવનાઓ નહિ કચડી શકો. જે નાચીઝ માણસો કચડાવાથી પ્રભ નહિ કચડાઈ શકે. અમે કહેવા એ માંગીએ છીએ કે દમનનીતિ અને બેસ્ટાઇલના કિલ્લાઓ ફ્રાન્સની ક્રાન્તિકારી હિલચાલને કચડી શક્યા નથી; ફાંસીના માચડાઓ અને સાઈબીરીઆની ખીણો રશીયન ક્રાન્તિને અટકાવી શક્યાં નથી; ખૂતી રવિવારો અને બ્લેક એન્ડ ટાન્સ આયરીશ સ્વાધીનતાની હિલચાલને ગુંગળાવી શક્યાં નથી; ત્યારે શું ઓર્ડાનન્સો અને પબ્લીક સેફ્ટી ખીલો હિન્દુસ્તાનમાં પ્રગટેલી સ્વાધીનતાની જવાળાઓ ઓલવી શકશે? કાવત્રાના ભલે ગમે તેટલા મુકર્દમાઓ ચલાવવામાં આવે, એ મહાન અદર્શને ભજતા તમામ જીવાનોને ભલે જેલવાસ આપવામાં આવે; પણ એ કોઈ ક્રિયાથી ક્રાન્તિની કૂચની રૂકાવટ નહિ જ થઈ શકે.

‘...ક્રાન્તિ એટલે ઉઘાડા ગેરઈન્સાફ ઉપર રચાયેલી અત્યારની સમાજરચનાનું પરિવર્તન. ક્રાન્તિનો અમારો એ

યજ્ઞવેદિમાં ધૂપ અર્થ છે...ક્રાન્તિ દ્વારા અમે એવા પ્રકારની આખરી સમાજરચના રચવા માંગીએ છીએ

કે જેના પરિણામે જગતની પ્રજાઓનો સંઘ સ્થપાશે અને માનવજાતિ મુડીવાદની ગુલામી, દુઃખદારિદ્ર અને યુદ્ધના ભયમાંથી મુક્ત થશે. એ ક્રાન્તિ એ માનવજાતિનો અવિષેષ અધિકાર છે. સ્વાધીનતા એ સર્વ કોઈનો અમર અધિકાર છે. કામદાર એ જ સમાજનો સાચો સ્તંભ

છે. જનસામાન્ય જ કુલ સત્તા ભોગવે એ કાન્તિનું આપરી ધ્યેય છે. આ આદર્શોને માટે અને આ શ્રદ્ધાને કાળે અમને જે કાંઈ સગ્ન ફટકારવામાં આવે તેને વધાવી લેવા અમે તૈયાર છીએ. કાન્તિની આ યજ્ઞવેદિમાં અમારા યૌવનને ધૂપ તરીકે સમર્પીએ છીએ. આવા ભવ્ય આદર્શની સિદ્ધિ માટે કોઈ બલિદાન મહાન છે જ નહિ. કાન્તિ અમર રહો ! ઇન્ડીલાય ઝીન્દાબાદ !'

છેવટે સેશનજળે બન્નેને દોષિત ઠરાવી કાળા પાણીની સગ્ન ફરમાવી.

સરદાર ભગતસિંહ અને શ્રી. બી. કે. દત્તને એસેંબલી બોમ્બ કેસનો ફેંસલો થયા પછી લાહોર લા-
લાહોર કાવત્રુ વવામાં આવ્યા અને તેમને લાહોર કાવત્રામાં મદદગાર તરીકે સામેલ કરવામાં આવ્યા. એ કેસ ચાલ્યો કે તરત સરદાર ભગતસિંહ અને શ્રી. બી. કે. દત્તે રાજદ્વારી કેદીઓ તરફ ચલાવવામાં આવતી ગેરવર્તણૂકના વિરોધ તરીકે ભૂખમરાની હડતાળ શરૂ કરી. ૧૬ મી જુલાઈને દિવસે કેદીઓએ પોલિસની વિરૂદ્ધની ફરીયાદ અદાલતને કરી પણ અદાલતે તેના તરફ ધ્યાન ન આપ્યું. ૧૮ મી જુલાઈને દિવસે ડીસ્ટ્રીક્ટ મેજિસ્ટ્રેટની સમક્ષ પણ સદરહુ બોસ્ટલ જેલના સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટ વિરૂદ્ધ ફરીયાદ કરી જેમાં જણાવવામાં આવ્યું હતું કે રાજદ્વારી કેદીઓ તરફ સહર્તન ચલાવવામાં આવતું નથી પણ આ ફરીયાદથી પણ કાંઈ વળ્યું નહિ. આનું પરિણામ એ આવ્યું કે સહાળા કેદીઓએ ભૂખમરાની હડતાળ શરૂ કરી. આ હડતાળ બહુ દિવસ ચાલી અને કેટલાક આરોપીઓ બહુ અશક્ત બની ગયા અને કોર્ટમાં હાજર થઈ શક્યા નહિ. સ્પેશીયલ મેજિસ્ટ્રેટે આરોપીઓની ગેરહાજરીમાં કેસ ચલાવ્યો અને આરોપીઓના વકીલે આનો વિરોધ કર્યો. આથી કોર્ટને કેસ મુલતવી રાખવો પડ્યો. જે કોઈ કેદી ભૂખમરાની હડતાળ પર ભય છે તો જેલનો દાકતર તેના મોમાં નળીદ્વારા દૂધ વગેરે નાખે છે જેથી કેદીઓ કેટલા

ક દિવસ જીવી શકે છે. જેલના અધિકારીઓએ આ કેસમાં પણ પરાણે નળિદ્વારા દૂધવગેરે પાવાનો માંદોમાંદો નિશ્ચય કર્યો. એક આરોપી શ્રી. જતીન્દ્રનાથ દાસને આ પ્રમાણે પરાણે દૂધ વગેરે પાતાં એટલું કષ્ટ આપ્યું કે તે મુછિંત બની ગયા અને તેમની સ્થિતિ દિનપ્રતિદિન બગડતી ગઈ. સર્વ દેશમાં ભૂખમરાની હડતાળ પર ગયેલા લાહોર કાવત્રા કેસના આરોપીઓ તરફ સહાનુભૂતિ દર્શાવવા માંડી કારણ કે આ ભાઈઓએ હડતાળ સ્વાર્થસિદ્ધિ માટે નહોતી આદરી પણ સર્વ રાજદ્વારી કેદીઓની દશા સુધારવાનો તેમનો ઉચ્ચ ઉદ્દેશ હતો. દરેક શહેરમાં સરખસ વગેરે નીકળ્યાં જેમાં સરકારના વર્તન સામે તિરસ્કાર અને આરોપીઓ તરફ સહાનુભૂતિ દર્શાવવામાં આવ્યાં. છેવટે સરકારે એક સમિતિ નીમી જેને જેલની તપાસ કરી તેના નિયમોમાં ફેરફાર કરવાની અને સુધારા સુચવવાની સૂચના કરવામાં આવી, સદરહુ સમિતિએ પોતાનું કામ સત્વર શરૂ કર્યું અને તેણે લાહોર કાવત્રા કેસના આરોપીઓની પણ તપાસ કરી-જુબાની લીધી, પરંતુ આ સમિતિને રિપોર્ટ કરતાં વાર લાગે તેમ હતું અને શ્રી. જતીન્દ્રનાથ દાસની તબીયત બહુ બગડતી જતી હતી. આથી કમિટિએ પોતાનો રિપોર્ટ તૈયાર કરતાં પહેલાં સરકારને કાંઈ અરજ કરી. આમાંની એક અરજ એ હતી કે શ્રી. જતીન્દ્રનાથ દાસને એકદમ છોડી દેવા. જેલ કમિટિના સભાસદોએ ભૂખમરાની હડતાળ પર ગયેલાને સલાહ આપી કે એમની અરજ સરકાર સ્વીકારશે જેથી તેમણે ભૂખમરાની હડતાળ છોડી દેવી.

આથી આ સભાસદો પર વિશ્વાસ રાખી બધા આરોપીઓએ હડતાળ છોડી અને ખોરાક લેવા શરૂ કર્યો.

૬૧ દિવસના પણ જતીન્દ્રનાથે જ્યાંસુધી બધી શરતોનું અપવાસ પછી. પાલન ન થાય ત્યાંસુધી ખાવાનું સ્વીકાર્યું નહિ. એ દિવસમાં જ્યારે સરકારે વચનલંગ કર્યો અને કાંઈ ફેંસલો આપ્યો નહિ ત્યારે બધાએ ફરીથી ભૂખમ-

રાની હડતાલ શરૂ કરી. સરકારે દાસને ખીનશરતે છોડવાની ના પાડી અને તેમને જમીનપર છોડવા કહ્યું, પરંતુ જતીન્દ્રનાથે તેમ કરવા ના પાડી. જેલ કમિટિએ સરકારને તારથી શ્રી. દાસને છોડી દેવા જણાવ્યું પરંતુ સરકારે લગીર પણ નમતું આપ્યા વગર અફો પકડી રાખ્યો. શ્રી. દાસની દશા દિનપ્રતિદિન ખરાબ થતી ગઈ અને ૧૩ મી ડીસેમ્બરને દિવસે અપોરના દોઢ વાગે ૬૧ દિવસના ઉપવાસ પછી આ સંસારનો ત્યાગ કરી તેમણે સ્વર્ગ તરફ પ્રયાણ કર્યું. શ્રી. દાસના સ્વર્ગ-વાસના સમાચાર આખા દેશમાં પ્રસરી ગયા. જનતા શોકસાગરમાં ડુબી ગઈ. મોટાં મોટાં શહેરોમાં હડતાળ પડી અને મોટાં સરઘસ નીકળ્યાં. લાહોરમાં સ્વ. દાસને અંજલી અર્પવા મોટું સરઘસ નીકળ્યું જેમાં એક લાખ મનુષ્ય હશે. તે પછી લાશને કલકત્તા લઈ જવામાં આવી. સ્ટેશનપર અપૂર્વ માનવસાગર ઉલટી ભેગો થયો હતો અને કલકત્તામાં પણ અપૂર્વ સરઘસ નીકળ્યું. શહીદના બિલ્દાનથી લોકોમાં નવાં એતન રેડાયાં. ભારત વર્ષમાં સાર્વત્રિક શોક પ્રસર્યો. સર્વત્ર સરકારના વર્તન તરફ તિરસ્કાર અને શહીદના ભોગ માટે આદરભાવ દર્શાવવામાં આવ્યાં. પંડિત મોતીલાલ નહેરૂએ એસેમ્બલીમાં બાબલ કરતાં કહ્યું કે સરકાર ક્રૂર બની ગઈ છે મનુષ્યના જીવ માટે તેને દરકાર નથી. જો તેણે ધાર્યું હોત તો શહીદ દાસને તે બચાવી શકત. પં. માલવીયાજીએ પણ જણાવ્યું કે બૂખરાના હડતાલીઆઓની ફરીયાદો સાચી છે અને સરકાર તરફ કોઈની સહાનુભૂતિ નથી. મી. જીન્હાએ કહ્યું કે આ લોકોની બૂખરાની હડતાળે બહુ ગંભીર સ્વરૂપ પકડ્યું છે અને તેઓને તેમની જ ફરીયાદો જ જોઈએ છીએ. શહીદ દાસના બિલ્દાનથી ભારતમાં નહિ પણ બીજા દેશોમાં પણ તેનો પ્રભાવ ફેલાયો. પિનાક ડેલસને બંગા-લના સિંહ શ્રી. સેનગુપ્તાને તાર કર્યો કે જતીન્દ્રનાથના આત્મભોગથી ભારત વર્ષ સ્વતંત્ર થશે. મી. મેકસ્વીનીએ તાર કર્યો કે જતીન્દ્રનાથ દાસના મૃત્યુથી ભારતવર્ષને થયેલી ખોટ અને તેથી ઉપજતા ખેદમાં મેકસ્વીનીનું કુટુંબ ભાગ લે છે. સ્વતંત્રતા અવશ્ય મળશે. શ્રી. જતીન્દ્ર-

નાથના મૃત્યુ પહેલાં બૂખમરાની હડતાલથી બહુ દિવસ કેસ મુલતવી રહ્યો. આથી સરકારે એસેંબલીમાં “ હંગર સ્ટ્રાઇક બીલ ” દાખલ કર્યું જેનાથી આરોપીઓ બૂખમરાની હડતાલને લીધે કોર્ટમાં હાજર ન થાય તો કેસ ચલાવવાની સત્તા આપવામાં આવનાર હતી. આ બીલ પર બહુ ચર્ચા થઈ, પ્રજાકીય પક્ષોએ તેનો વિરોધ કર્યો અને પરિણામે બીલ પાછું ખેંચાયું. બૂખમરાનો હડતાલ છોડી આરોપીઓએ પછીથી કેસની સુનાવણી વખતે હાજરી આપવા માંડી પરંતુ તેમની શરતોનું પાલન નહિ થવાથી તેમણે ફરીથી ૪ થી ફેબ્રુઆરીથી બૂખમરાની હડતાલ શરૂ કરી અને તેથી ૮ મી માર્ચ સુધી કેસ મુલતવી રહ્યો.

૧ લી મેને દિવસે વાઈસરોયે ઓરડીનન્સ નં. ૨ કાઢ્યો જે પ્રમાણે આરોપીઓનો કેસ લાહોર હાઈકોર્ટના નવેા ઓરડીનન્સ ત્રણ ન્યાયાધીશ પાસે ચાલ્યો. ઓરડીનન્સ પ્રમાણે આ ટ્રીબ્યુનલ આરોપીઓની ગેર-હાજરીમાં પણ કેસ ચલાવી શકતી હતી. આ ટ્રીબ્યુનલનો ફેંસલો હાઈકોર્ટમાં અપીલ થાય તેવો ન હતો. ટ્રીબ્યુનલમાં જસ્ટીસ કોલ્ડસ્ટ્રીમ, આગા હૈદર અને જસ્ટીસ મી. હેમીલ્ટન નીમવામાં આવ્યા હતા. પહેલાં તાજના સાક્ષી જયગોપાલની જુઓની શરૂ થઈ. આરોપીઓ રોજ આનંદથી કોર્ટમાં આવતા અને રાષ્ટ્રીય નાદો પોકારતા હતા. આ ટ્રીબ્યુનલની સામે ફક્ત એક બે દિવસ જ મુકદ્દમે ચાલ્યો હતો કે કોર્ટ તરફથી આરોપીઓને રાષ્ટ્રીયનાદો કરવા ના પાડવામાં આવી, પણ આરોપીઓએ તે માન્યું નહિ. આથી તહોમતદારો અને પોલીસમાં મોટો ઝગડો થયો અને બીજે દિવસે તહોમતદારોએ કોર્ટમાં આવવાનો અસ્વીકાર કર્યો. કેટલાક દિવસ પછી જસ્ટીસ કોલ્ડસ્ટ્રીમ અને જસ્ટીસ આગા હૈદરે રાજીનામું આપ્યું અને તેની જગ્યા પર જસ્ટીસ મી. અબ્દુલ કાદર તથા જસ્ટીસ મી. ટેપની નીમણૂક કરવામાં આવી.

પરંતુ તહોમતદારોની કેટલીક શરતોનો સ્વીકાર થયો ન હતો તેથી તેમણે આ ટ્રીબ્યુનલની સામે પણ ઉભા રહેવા ના પાડી તેથી કેસ તેમની ગેરહાજરીમાં ચાલ્યો.

કેટલાક દિવસ પછી મી॰ બી॰ કે॰ દત્ત, સુરેન્દ્રનાથ પાંડે અને માસ્તર આત્મારામને નિર્દોષ જાહેર કરવામાં આવ્યા અને બાકીના ઉપર તહોમતનામું ફરમાવવામાં આવ્યું. આ પછી એક આરોપી દેશરાજે પંજબ હાઇકોર્ટમાં દરખાસ્ત કરી જેમાં ઉઠાવેલા મુદ્દાઓની વિરૂદ્ધ સદરહુ હાઇકોર્ટ ફેંસલો આપ્યો. સરકારી

વકીલ મી॰ કાર્ડન નોંડે સ્પેશીયલ ટ્રીબ્યુનલ

ફ્રાંસીનો ચુકાદો સામે એવો મુદ્દો રજુ કર્યો કે આ કેસમાં

૪૭૫ સાક્ષીઓની જુબાનો લેવાઈ ગઈ છે અને

૨૫૬ સાક્ષીઓ જે પહેલી વખતે રજુ કર્યા હતા તેમની સાક્ષી હવે લેવાશે નહિ. આમાંના કેટલાકની જુબાની તાજના સાક્ષીઓને મળતી છે અને બીજાની જુબાનીનો સંબંધ આડકતરીરીતે કામ લાગે તેવો છે. આથી જેમની ખાસ જરૂર નથી તેમની જુબાની ફરી લેવામાં આવવી જોઈએ નહિ. આથી કેસ જલદી પતાવી દીધો અને સ્પેશીયલ ટ્રીબ્યુનલે ૧૭ મી ઓક્ટોબર ૧૯૩૦ ના રોજ ફેંસલો આપ્યો. આ દિવસે આરોપીઓને કોર્ટમાં હાજર રહેવા કહેલું પણ તે હાજર રહ્યા હતા નહિ તેથી હાઇકોર્ટના રજીસ્ટરદારા તેમને તેમનો ફેંસલો મુજાવવામાં આવ્યો.

સરદાર ભગતસિંહ, શ્રી. સુખદેવ અને શ્રી. રાજગુરૂને ફ્રાંસીની સજા ફરમાવવામાં આવી. મેસર્સ કીશોરીલાલ, મહાવીરસિંહ, વિજયકુમારસિંહ, શિવવર્મા, ગયાપ્રસાદ, જયદેવ અને કેવળનાથ તેવારીને દેશનિકાલની સજા ફરમાવવામાં આવી. શ્રી॰ કુંદનલાલને સાત વર્ષની અને શ્રી. પ્રેમદત્તને પાંચ વર્ષની સખ્ત સજા કરવામાં આવી અને મેસર્સ અજયકુમાર

ઘોષ, જીતેન્દ્રનાથ અને દેશરાજને છોડીદેવામાં આવ્યા. મેસર્સ હંસરાજ વોહરા, રૂણીન્દ્ર ઘોષ, જયગોપાલ, લલિતકુમાર મુકરજી અને મનમોહન ખેનરજી જે તાજના સાક્ષી હતા તેમને છોડી દીધા. બાકીના જે તાજના સાક્ષીઓ શ્રી ૦ રામશરણદાસ અને પ્રેમદત્ત પોતાના વચનમાંથી ફરી ગયાથી તેમના સામે ૧૯૩ મી કલમ પ્રમાણે કેસ ચલાવવામાં આવે છે.

કહેવાય છે કે લાહોર કાવત્રા કેસના આરોપીઓ હિંદુસ્તાનની જુદી જુદી જગાઓના હતા. આથી એમ કાવત્રાનું રહસ્ય સાબીત થાય છે કે આ કાવત્રું કરનારી પાર્ટી લગભગ આખા દેશમાં ફેલાયેલી હતી. આ પાર્ટીના નાયક શ્રી. ચન્દ્રશેખર આઝાદ કહેવાય છે. દરેક પ્રાંતમાં એક એક માણસ રાખવામાં આવ્યો હતો. પંજાબનો પ્રાંત શ્રી. સુખદેવના કમળમાં આવ્યો હતો. ઇ. સ. ૧૯૨૬ માં શ્રી. સુખદેવે બજવાબોર પાર્ટીમાં સભાસદોની ભરતી કરવાનો આરંભ કર્યો. આ વખતે તાજનો સાક્ષી જયગોપાલ લાહોરની કેમી શાળાનો વિદ્યાર્થી હતો. આના એક શિક્ષકે આની ઓળખાણુ શ્રી. સુખદેવને કરાવી. ઇ. સ. ૧૯૨૬ માં એ એમની પાર્ટીનો મેમ્બર થયો. અંગ્રેજી સ્કુલની લાઇબ્રેરી અને સાયન્સની લાયબ્રેરીમાંથી તેણે બોમ્બ બનાવવાના કાંઈક મસાલા સહિત બે પુસ્તક ચોરી અને શ્રી. સુખદેવને આપ્યાં. જયગોપાલને દાખલ કર્યા પછી શ્રી. સુખદેવે હંસરાજ વોહરાને પોતાની પાર્ટીનો મેમ્બર બનાવ્યો. મેમ્બર બનાવતી વખતે તેમણે હંસરાજને એક કાગળ બતાવ્યો જેમાં પાર્ટીના મૂળ નિયમો લખ્યા હતા. આ પાર્ટીનું નામ 'હિંદુસ્તાન સોશીયાલીસ્ટ રીપબ્લીકન એસોસીએશન' હતું. આ પાર્ટીમાં યુવકોને શ્રી. સુખદેવ સામેલ કરતા હતા. ઇ. સ. ૧૯૨૮ માં શ્રી. સુખદેવનો શ્રી. ભગતસિંહ સાથે પરિચય થયો. ૩ જુન ૧૯૨૮

ના રોજ ફતેહગઢ જેલમાં મેસર્સ વિજયકુમાર, હંસરાજ અને શિવ-વર્માએ કોકેરી કેસના આરોપીઓને મળવાની અરજ કરી. આ કેદીઓમાંના શ્રી. જોગીશચંદ્ર એક હતા. જેલના સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટને શક પડ્યો કે આ એ શ્રી. જોગીશચંદ્રને છોડાવવા કાંઈ પ્રયાસ કરે છે. આથી તેમણે આ લોકોને મળવાની રજા ન આપી.

જુલાઈ ૧૯૨૮ માં કાનપુરમાં એક સલા મળી જેમાં ગયા-પ્રસાદ, શિવવર્મા અને સુખદેવ એકત્ર થયા. દાકતરની દુકાન આનું પરિણામ એ આવ્યું કે શ્રી. સુખદેવ શ્રી. ગયાપ્રસાદને લાહોરમાં લાવ્યા અને ડૉ. જી. એસ. સીંગલના નામથી શ્રીરાજપુરમાં તેમણે ડોક્ટરી દુકાન ખોલી જે ખોલવામાં ત્રણ મુદ્દા હોવાનું કહેવાય છે. પહેલો એ હતો કે પંજાબથી બીજા પ્રાંતમાં જનારા અને બીજા પ્રાંતમાંથી પંજાબ આવનારા પાર્ટીના મેમ્બરો ત્યાં રહી પોતાના પોશાક વગેરે બદલી શકે. બીજો એ હતો કે દુકાન મારફત બોમ્બ બનાવવાનો સામાન મેળવી શકાય અને ત્રીજો એ હતો કે દુકાનમાંથી કમાવાય તો પાર્ટીને આર્થિક મદદ પણ મળે.

ઓગસ્ટ ૧૯૨૮ માં શ્રી. વિજયકુમારસિંહા પટણામાં જઈ શ્રી. ફણીન્દ્રકુમારને મળ્યા અને તેમને કહ્યું કે પાર્ટીના બધા મેમ્બરોની એક મીટીંગ બોલાવીએ અને એક મોટી પાર્ટી બનાવીએ. વળી દિલ્હીમાં પણ એક મિટીંગ બોલાવવામાં આવનાર હતી જેમાં પંજાબની પાર્ટીના સરકાર ભગતસિંહ અને શ્રી. સુખદેવ, જોડીયા પ્રાંતમાંથી શ્રી. શિવવર્મા અને શ્રી. ચન્દ્રશેખર આઝાદ વગેરે પણ હાજર રહેવાના હતા. આ વાત પણ તેમણે કરેલી. ૮ મી સપ્ટેમ્બરે શ્રી. ફણીન્દ્રકુમાર દિલ્હીમાં આવ્યા ત્યારે વિજયકુમારે એમને કહ્યું કે મીટીંગ કાલે થશે. ૧ ફી તારીખે બધા શ્રીરાજશાહ

તથાલખના કિલ્લામાં એકઠા મળ્યા અને આખા વિપ્લવ કમિશનની સભા હિંદુસ્તાનમાં વિપ્લવ કરવા માટે તેમણે સાત-જણની એક સેન્ટ્રલ કમિટી નીમી જેના મેમ્બર સરદાર ભગતસિંહ, શ્રી. સુખદેવ, વિજયકુમાર, શિવવર્મા, ફણિન્દ્રકુમાર, કુંદનલાલ અને ચંદ્રશેખર આઝાદ નીમાયા. શ્રી૦ સુખદેવને પંજાબના નાયક, શ્રી૦ શિવવર્માને જોડીયા પ્રાંતના નાયક અને શ્રી. ફણિન્દ્રકુમારને બીહારના નાયક નીમ્યા. શ્રી૦ ચંદ્રશેખર આઝાદને રીપબ્લીકન આરમીના નાયક બનાવવામાં આવ્યા અને શ્રી૦ કુંદનલાલને સેન્ટ્રલ કમિટીની ઓરીસનું કામ સોંપવામાં આવ્યું. સરદાર ભગતસિંહ અને વિજયકુમાર સિંહાને જુદા જુદા બે પ્રાંતો વચ્ચે વ્યવહાર ચલાવવા અને સંગઠન રાખવા નીમ્યા. એવો ઠરાવ પણ કરવામાં આવ્યો કે ચોરી, કતલ વગેરે સેન્ટ્રલ કમિટીની મંજૂરી વગર કરવું નહિ. પાર્ટીના ફંડ અને હથીયાર પણ સેન્ટ્રલ કમિટીને હાથ રાખવામાં આવશે એમ પણ ઠરાવવામાં આવ્યું હતું.

આ મીટીંગમાં એમ પણ નક્કી કરવામાં આવ્યું કે કાકોરી કેસના કેદી શ્રી. જોગીશ્વચંદ્ર ચેટરજી જે આગ્રા બેન્કપર ફરોડો જેલમાં હતા તેમને છોડાવવા અને તે કામની વ્યવસ્થા શ્રી. વિજયકુમારને સોંપવામાં આવી. સાઈમન કમીશનના સભ્યોની વિરૂદ્ધ કામ કરવા નક્કી થયું અને તે માટે બંગાળના બોમ્બ બનાવનારાઓ પાસેથી મદદ લેવાનો નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો. એક ઠરાવ એવો પણ પસાર કરવામાં આવ્યો કે કાકોરી કેસના તાજના સાક્ષીઓને મારી નાખવા. બીહારમાં ચોરી વગેરે કરવાની તજવીજ કરી હતી. ૧૭ મી નવેમ્બર ૧૯૨૯ નાં રોજ લાલા લજપતરાય મરી ગયા. પછી શ્રી. ચંદ્રશેખર આઝાદ લાહોરમાં એક રિવોલ્વર અને એક પિસ્તોલ સાથે આવ્યા અને સેન્ટ્રલ કમિટીના બીજા મેમ્બરો પણ લાહોરમાં આવ્યા. ૪ થી ડિસેમ્બરને દિવસે પંજાબ

નેશનલ બેંકમાંથી ચોરી કરવાની તજવીજ કરી અને એવા નિશ્ચય-
પર આવ્યા કે શ્રી. ભગતસિંહ અને શ્રી. મહાવીરસિંહે મોટર લઇ
ને રાતના ત્રણ વાગે બેંકની પાસે જઇ પહોંચ્યું. બેંકના પહેરેદારને
પીસ્તોલથી ધાયલ કરી પકડી રાખવો. મેસર્સ કિશોરીલાલ અને જય-
ગોપાલે ખજાનામાંથી થેલીઓમાં નોટ ભરી દેવી અને કામ ખતમ
થાય પછી બધાએ મોટરમાં બેસી રવાના થઇ જવું. નિયત સમયે
બધા બેંક પાસે આવ્યા પણ શ્રી. ભગતસિંહ અને શ્રી. મહાવીરસિંહ જે
મોટરમાં બેઠા હતા તે રસ્તામાં બગડી ગઇ અને શ્રી. મહાવીરસિંહ તે
ચલાવી ન શક્યા અને તેથી આ કામ પાર પડી શક્યું નહિ.

લાહોરના બળવાખોરોએ જંગલમાં એક મકાન રાખ્યું હતું. તા.

૯ અથવા ૧૦ મી ડીસેમ્બરને દિવસે આ

જંગલમાં મીટીંગ મકાનમાં એક મીટીંગ ભરાઇ જેમાં એવી

ગોઠવણ કરવામાં આવી કે લાહોરના સીનીયર

સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ ઓફ પોલીસ મી૦ સ્કોટને મારી નાખવો

કારણ કે એમ માનવામાં આવતું હતું કે તેની લાઠીના

પ્રહારથી જ લાલા લજપતરાય સ્વર્ગવાસી બન્યા હતા. શ્રી.

જયગોપાલને સ્કોટની તપાસ કરવાને નીમવામાં આવ્યા જે કામમાં

એ થોડા દિવસ રોકાયા. ૧૭ મી ડીસેમ્બરે સવારના દસ વાગે શ્રી.

જયગોપાલે એક અંગ્રેજ ઓફીસરને મોટરસાઇકલ ઉપર ઓશીસમાં

દાખલ થતો જોયો. આને મી. સ્કોટ સમગ્ર પોતાની પાર્ટીને ખબર આપી.

એ દિવસે બપોરના બે વાગે એક મીટીંગ ભરાઇ જેમાં સરદાર

ભગતસિંહ અને મેસર્સ જયગોપાલ, ચંદ્રશેખર, રાજગુરુ અને સુખદેવ

હાજર હતા. આ મીટીંગમાં તેનું પુનઃ કરવા શસ્ત્ર લેવાનો ઠરાવ કર્યો.

સરદાર ભગતસિંહ અને શ્રી. ચંદ્રશેખરે પિસ્તોલ લીધી અને શ્રી૦

રાજગુરુએ રિવોલ્વર લીધી. આ ત્રણ જણને પુનઃ કરવા નીમવામાં

આવ્યા. સાંજના પાંચ વાગે મી૦ સોન્ડર્સ ઓશીસમાંથી બહાર આવ્યો

અને એનો રીડર ચરણસિંહ તેની સાથે હતો. મી. સોન્ડર્સે મોટર-

સાધકલપર એસી જવા માંડ્યું અને મી. જયજોપાલે ઇસારો કર્યો તેથી શ્રી. રાજગુરુ તેની તરફ રિવોલ્વર સહિત ધસ્યા અને ગોળીખ્હાર કર્યો. ગોળી વાગવાથી તે જમીન પર પડ્યો અને તેનો પગ મોટર-સાઈકલની નીચે દબાઈ ગયો. એટલામાં શ્રી. ભગતસિંહ ત્યાં દોડી જઈ પહોંચ્યા અને તેમણે કેટલાક ગોળીખ્હાર કર્યા અને પછી બંને ડી. એ. વી. ફાલેજ તરફ નાસી ગયા. ટ્રાફીક ઇન્સ્પેક્ટર મી. કેમેરીન અને મી. ચરણસિંહ તેમની પાછળ પડ્યા. સરદાર ભગતસિંહે પાછા ફરી એક બીજી ગોળી છોડી. મી. કેમેરીન જમીન પર સુધ્ધ ગયો અને ચરણસિંહે તેમની પાછળ દોડ્યા કર્યું તેથી તેને એક બીજી ગોળી લગાવી જેથી ધાયલ થઈ પડી ગયો. જે વખતે શ્રી. ભગતસિંહ અને શ્રી. રાજગુરુ સોન્ડર્સપર ગોળીખ્હાર ચલાવતા હતા તે વખતે શ્રી. ચન્દ્રશેખર ડી. એ. વી. ફાલેજની બાજુમાં તેમને મદદ કરવા ઉભા હતા. પોતાનું કામ પતાવી ત્રણેજણુ સાધકલોપર એસી રવાના થઈ ગયા.

જાન્યુઆરી ૧૯૨૯માં સરદાર ભગતસિંહ અને શ્રી. ફાલ્ગુનદ્રશૈષ બોમ્બ બનાવવાની રીત શિખવા કલકત્તા ગયા.

બોમ્બની કળા શ્રી. જતીન્દ્રનાથ દાસે તેમને શ્રી. કમલનાથ તેવારીના મકાનમાં બોમ્બ બનાવવાની રીત

શીખવી. ૨૪મી ફેબ્રુઆરિને દિવસે તે બધા આગ્રા પહોંચ્યા અને ત્યાં એક મકાનમાં બોમ્બ બનાવવા લાગ્યા. આ બોમ્બ ગણેશચન્દ્ર ચેટરજીને છોડાવવા માટે બનાવવામાં આવ્યો હતો કારણકે તે દિવસમાં તેમને આગ્રાથી લકનૌમાં ખસેડવાના હતા. ૧૫મી તારીખે શ્રી. જતીન્દ્રનાથ દાસે એક બોમ્બ બનાવ્યો. ૧૬મી તારીખે શ્રી. જોગીશચન્દ્રને આગ્રાથી લકનૌમાં મોકલી દેવામાં આવ્યા. સરદાર ભગતસિંહ, વિજયકુમાર, ચન્દ્ર-શેખર વગેરે તેમને છોડાવવા માટે કાનપુર પહોંચ્યા પણ ત્યાં તેમને ખબર પડી કે તેમને તે છોડાવી નહિ શકે તેથી તેઓ ચાલ્યા ગયા. સેન્ટ્રલ કમિટીએ સાધમન કમિશનપર બોમ્બ ફેંકવાનો ઠરાવ કર્યો હતો

પણુ પૈસાની તાણુથી આ યોજના છોડી દેવામાં આવી અને એવો ઠરાવ કર્યો કે સરદાર ભગતસિંહ અને શ્રી. બુદ્ધેશ્વર દત્તે એસેંબલી હોલમાં બોમ્બ ફેંકવો અને મેસર્સ ચન્દ્રશેખર, જયગોલ અને રાજ-ગુરને એમને ત્યાંથી બચાવવાને માટે નીમવામાં આવ્યા, પણુ તેઓ ફાળ્યા નહિ અને ભગતસિંહ અને બુદ્ધેશ્વર દત્ત બોમ્બ ફેંક્યા પછી પકડાઈ ગયા. ૧૫મી એપ્રિલને દિવસે મેસર્સ સુખદેવ, કિશોરીલાલ અને જયગોપાલ લાહોરના કિલ્લા ગુજરસિંહની પાસે એક મકાનમાં બોમ્બ તૈયાર કરતા હતા તે વખતે પોલીસે છાપો મારી તેમને પકડ્યા. પછી જયગોપાળ તાજનો સાક્ષી બન્યો અને તેણે બધો મામલો બગાડ્યો અને બધું જણાવી દીધું. ૨ જુને દિવસે મેસર્સ હંસરાજ વોહરા અને દેશરાજ પકડાયા. આમાંથી હંસરાજ તાજનો સાક્ષી બન્યો. ૧૨મી મેના દિવસે સહરાનપુરની બોમ્બ ફેક્ટરીપર પોલીસે દરોડો પાડ્યો અને ત્યાંથી શીવવર્મા, જયદેવ અને ગયાપ્રસાદની ધરપકડ કરવામાં આવી. તા. ૭ મી જુને મનમોહન બેનરજી અને કમલનાથ તેવારીએ પાર્ટીની વહેંચણી થયા પછી બીહાર પ્રાન્તમાં એક જગ્યાએ દરોડો પાડ્યો અને તેમાં એક માણસની કતલ થઈ, પરંતુ થોડા દિવસ પછી મનમોહન બેનરજી અને કમલનાથ તેવારીની ધરપકડ કરવામાં આવી જેમાં મનમોહન સરકારનો સાક્ષી બન્યો.

હજી સરદાર ભગતસિંહ વગેરેના કેસનો ફેંસલો થયો ન હતો એટલામાં પોલીસને એક નવા કાવત્રાની ખબર સરદાર ભગતસિંહને મળી. જેથી નવેમ્બર ૧૯૩૦ના પહેલા અઠ-છાડાવવાની તજ-વાડીમાં આ કાવત્રાના કામમાં કેટલાક નવજીવા-

વીજ નેને પકડવામાં આવ્યા. આજકાલ એ કેસની

સુનાવણી એક સ્પેશીયલ ટ્રીબ્યુનલ મી. એ.

એચ. બ્લેકર, રાયબહાદુર ગંગારામ સહાની અને મી. સલીમની સમક્ષ ચાલે છે. તે કેસમાં હજી સુકી ફક્ત તાજના સાક્ષી ઈન્દ્રપાલની જીજ્ઞાની થઈ છે જે ઉપરથી માલુમ પડે છે કે શ્રી. ભગતસિંહ અને

તેના સાથીઓને જોલમાં છોડાવવાને માટે તજવીજ કરવામાં આવી હતી. આ બાબતમાં ઈન્દ્રપાલે નીચે પ્રમાણે પોતાની જુઓની કાટમાં આપી છે.

“૨૬ એપ્રીલના દિવસે યશપાલે મને કહ્યું કે સરદાર ભગત-
સિંહ, બટુકેશ્વર દત્ત અને તેના બીજા સાક્ષીઓને
ઈન્દ્રપાલની જોલમાંથી છોડાવવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. તેણે
જુઓની મને કહ્યું કે એ કામ વૈશાખી પુર્ણિ-
માના એક દિવસ પહેલાં અમલમાં મુકાશે

અને તે માટે એક જાતનો ગેસ તૈયાર કરવામાં આવશે જેથી તમામ પહેરાવાળા સીપાઇ અને જજ બેહોશ થઇ જશે અને એ રીતે તેમને છોડાવીને એક લોરીમાં બેસાડીને લઇ આવીશું. યશપાલે મને કહ્યું કે જે આરોપીઓને છોડવામાં આવશે તેમને ત્યાંજ જોળીથી મારી નાખવામાં આવશે કારણ કે કેટલાકે લાહોર કાવત્રા કેસમાં એકરારી સાક્ષી આપી છે અને કેટલાકે પોલીસ તપાસમાં મદદ કરી છે. એમાંથી શ્રી. સુખદેવ કે જેને ફાંસીની સજાનો હુકમ થઇ ચુક્યો છે તેનું નામ યાદ છે. બીજાનાં નામની યાદ નથી. સુખદેવની બાબતમાં યશપાલે મને કહ્યું હતું કે તે પંજાબ પાર્ટીનો વ્યવસ્થાપક હોવા છતાં તેણે પોતાની એકરારી સાક્ષી આપી. યશપાલે આરોપી અમીચંદને કાટનો ઓરડો જોવા માટે મોકલ્યો. હું તેને મારી સાથે લઇ આવ્યો. મેં તેને અરજી લખી આપી હતી, તેમાં અમીચંદને બદલે નાથુરામ-સ્કલમાસ્તર-સૈદપુર રાવળપીંડી એમ લખ્યું હતું જેથી અમીચંદને પરવાનગી મળી અને તે અંદર ચાલ્યો ગયો. હું ઘેર પાછો આવ્યો તે દિવસે સાંજે આરોપી અમીચંદ મારે ત્યાં આવ્યો અને યશપાલને મળ્યો. યશપાલે મને કાટનો નકશો, આરોપીઓને બેસવાની જગ્યા, પ્રેક્ષકોની ગેલરી અને જે રીતે આરોપીઓને છોડવામાં આવનાર હતા તે બધું દેખાડ્યું. આરોપી

અમીચંદ બીજે દિવસે ફરી આવ્યા પણ પરવાનગી મળી નહિ. યશપાળે કહ્યું કે તે દરરોજ દવા લઇને જશે અને જ્યારે પોલીસ વાળાઓ સાથે તે વાઢેક થઈ જશે ત્યારે દવાને ખહાને ગેસ લઈ જશે અને એ કામ વૈશાખી પૂર્ણિમાના એક દિવસ પહેલાં કરવું એમ નક્કી થયું. બીજે દિવસે અમીચંદ એક શીશી લઇને આવ્યા. હું તેની સાથે હતો. શીશીમાં દવા હતી, પરંતુ અમને જરા વાર લાગી તેથી અરજી નામંજુર થઇ. આરોપીઓને છોડાવવાનું કામ ન થઈ શક્યું એનાં બે કારણો છે (૧) પાર્ટીના

આરોપીઓને સબ્યો વખતસર પહોંચી ન શક્યા. સબ્યોનાં સાથી ન છોડાવાયા? નામની મને ખબર નથી અને હું એ પણ

જાણતો નથી કે કયા કયા સબ્યોએ આ

કામમાં ભાગ લીધેનો (૨) બીજું કારણ એ હતું કે ગેસ તૈયાર થઇ શક્યો નહિ. યશપાળે મને એ પણ કહ્યું હતું કે પાર્ટીના સબ્યો એક બે દિવસમાં આવી જશે. વૈશાખી પૂર્ણિમાના પહેલાં એક દિવસ મી. શીવ જેનો આ કેસમાં પત્તો નથી તે મારા મકાનપર આવ્યા. તે એજ મનુષ્ય છે કે જે યશપાલ અને ભગવતીચરણને શોધવા માટે થોડા વખત પહેલાં મારે મકાને આવ્યા હતા. મને ખબર નથી કે શીવ એજ કામ માટે આવ્યા હતા કે કેમ. તે વખતે મારો ભાઇ દીનાનાથ બેઠક ઉપર બેસતો હતો. યશપાળે એક દસ્તાવેજ તૈયાર કર્યો હતો જેનાં લખ્યું હતું કે જે જે તેહોમતદારોને અહીંથી છોડવામાં આવે તેમને સૌથી પહેલાં અમૃતસર લઇજવા કારણ કે વૈશાખી પૂર્ણિમાના મેળા ઉપર ત્યાં બીડ થાય છે. ત્યાંથી કોઇને કરાંચી, કેટલાકને મુંઝાઈ અને કેટલાકને કલકત્તા પહોંચાડી દેવા જેથી પોલીસ પત્તો મેળવી શકે નહિ.

નીચે પ્રમાણે આરોપીઓને છોડાવવાનું નક્કી થયું હતું. રણજીત
 યાને ભગતસિંહ. (રણજીત એ પાર્ટીનું નામ
પાર્ટીઓની હતું) પ્રતાપસિંહ પાર્ટીના નાયકઃ કુંદનલાલ.
વહેંચણી ડો. ગયા પ્રસાદ, કમળનાથ તેવારી, જીતેન્દ્રનાથ
 સાન્યાલ, અજયકુમાર ઘોષ, દેશરાજ, માસ્તર

આત્મારામ, વિજયકુમાર સીંહા, કીશોરીલાલ, પ્રેમદત્ત, મહાવીર
 સિંહ, રાજગુરુ અને મી. દત્તને છોડાવવાને વિચાર કર્યો હતો અને
 બાકીના આરોપીઓને પાર્ટી તરફથી ગોળીઓથી મારી નાખવાનું
 નક્કી કર્યું હતું. જો વૈશાખી પૂર્ણિમાના એક દિવસ પહેલાં કામ થઈ
 ગયું હોત તો એક જાહેરનામું લાહોર પાર્ટી તરફથી વહેંચવાનું હતું,
 પરંતુ એ કામ નહિ બની શકવાથી જાહેરખબરો છાપીને વહેંચવામાં
 આવી નહિ. આ કામ માટે હું (ઈંદ્રપાલ) તથા યશપાલને
 પણ આવવાનું હતું. બીજા સભ્યો કે જેઓ આમાં ભાગ
 લેવાના હતા તેમનાં નામની મને ખબર ન હતી.
 એમની પાસે એક કપડાંની ટ્રંક હતી. ભગવતીચરણે પણ
 મારા મકાનમાં રહેવા માંડ્યું હતું. યશપાલને મદનગોપાળના નામથી અને
 ભગવતીચરણના મોટાભાઈના નામથી મારા મકાન ઉપર બોલાવવામાં
 આવતો. ભગવતીચરણે પુછ્યું કે જેલનું કામ કેમ થયું નહિ ત્યારે
 યશપાલે કહ્યું કે ગેસ તૈયાર થઈ શકી ન હતી. ત્યારે ભગવતીચરણે
 કહ્યું કે જે આરોપીઓને અમારે મારી નાંખવા છે એને છોડાવવાથી
 શો ફાયદો કારણ કે સરકાર તેને સખ્ત સજાઓ કરશે. આ વખતે
 મી. શીવ હાજર હતા. ભગવતી ચરણે કહ્યું કે આરોપીઓને
 છોડાવીને લાહોરમાં જ રાખવામાં આવશે.

પ્રેમનાથ જેની પાર્ટીનું નામ ' ચપટર ' હતું તેને યતીન્દ્રનાથ
 સન્યાલ, વિજયકુમાર સીંહા, અજયકુમાર ઘોષ અને કમળનાથ તીવા-
 રીને રાખવાનું કાર્ય સોંપવામાં આવ્યું હતું. આરોપી જહાંગીરલાલ કે
 જેની પાર્ટીનું નામ ' તૈમુર ' હતું તેને મી. કીશોરીલાલને રાખવાનું

આવ્યું હતું અને ડો. જી. સી. નીમમને સરદાર ગુલાબસિંહને ત્યાં રાખવામાં આવતા હતા. રાતે મારે ત્યાં વિજયસિંહને રાખવાનો બદલાવ સ્થ કરવામાં આવ્યો હતો (બીજી વખતે જેલનું કાર્ય થઈ શક્યું નહિ)

ટ્રીબ્યુનલના ફેસલા પછી સરદાર ભગતસિંહ અને તેના સાથી-

ઓના ખાસ આગ્રહથી સરદાર ભગતસિંહે

પ્રીવીકાઉન્સિલમાં પ્રીવીકાઉન્સિલમાં અપીલ કરવાની હા પાડી

અપીલ કારણ કે લંડનમાં સોલીસિટરોની એક

ફર્મને પ્રીવીકાઉન્સિલમાં અપીલ કરવાને

રૂપીઆ અને કાગળ મોકલી આપવામાં આવ્યા હતા. અપીલ એક કાયદાના મુદ્દા પર કરવામાં આવી હતી અને તે એ હતો કે વાઈસરોયે જે ઓર્ડીનન્સ કાઢ્યો હતો અને જેના આધારે ટ્રીબ્યુનલ નીમાઈ હતી તે સાધારણ કાયદો નહતો અને ત્યાં બચાવ કરવા માટે પૂર્ણ છુટ અપાઈ નહતી. ૧૦ મી ફેબ્રુઆરીને દિવસે એ અપીલ પ્રીવીકાઉન્સિલની જુડીશીઅલ કમિટી પાસે નીકળી. ત્યાં વાઈસરોયે કાઢેલા આ ઓર્ડીનન્સની ઇમરજન્સી વિશે વાંધો ઉઠાવવામાં આવ્યો અને એમ જણાવવામાં આવ્યું હતું કે કેસમાં પડેલા પુરાવા ઉપરથી એમ સાબીત થતું નથી કે ઇમરજન્સી હતી. આ શિવાય બીજા કેટલાક મુદ્દા પર પણ ચર્ચા ચલાવી તે વિશે વાંધો ઉઠાવવામાં આવ્યો હતો. ઓર્ડીનન્સ હિંદુસ્તાનના સારા રાજ્ય માટે છે એમ કોઈ હિસાબે સાબીત થઈ શકે તેમ નથી અને હાઈકોર્ટમાં અપીલ કરવાનો હક પણ છીનવી લેવામાં આવ્યો હતો એ બીના તરફ પણ પ્રીવીકાઉન્સિલનું ધ્યાન ખેંચવામાં આવ્યું હતું, પરંતુ આ અપીલ દાખલ કરવામાં આવી નહિ અને તેની રજા ન મળતાં આખા દેશમાં ગમગીની અને શોક ફેલાયાં. લાખો મનુષ્યોએ વિજાપનો મોકલ્યાં અને વાઈસરોયને ભગતસિંહ વગેરેની મોતની સજાને બદલી કેદની સજા કરવા અરજ કરી પણ આ સર્વ પત્થરપર પાણી સમાન થયું. વાઈસરોયે આ અરજોનો અસ્વીકાર કર્યો. લંડનમાં આ પ્રશ્ન પાર્લામેન્ટમાં ચર્ચાઓ અને આ મનુષ્યોની સજા રદ કરવા અથવા

તેમનો કેસ ફરી ચલાવવા સખ્ત દબાણ કરવામાં આવ્યું. આ ઉપરાંત ઈંડીઅન લેબર પાર્લામેન્ટરી ક્રુપ તરફથી પણ એક ડેપ્યુટેશન હિંદી વજીર તરફ મોકલવામાં આવ્યું અને તેણે હિન્દ અને વિલાયતનો સારો સંબંધ જાળવવા અને લોકમાં શાંતિ ફેલાવવા સરદાર ભગતસિંહ અને તેમના સાથીઓને છોડવાની અગત્ય જણાવી, પણ હિંદી વજીરે જવાબમાં જણાવ્યું કે આ સંબંધમાં હિન્દના ના. વાઇસરોયને તારથી વાકેફ કરવામાં આવ્યા છે અને આ પ્રશ્નમાં તેમને યોગ્ય લાગે તેમ કરવાની સત્તા આપવામાં આવી છે.

તા. ૨૨ મી ફેબ્રુઆરીના દિવસે લાલા અમુલકરામ કપુર એડ-કાયદાની દ્રષ્ટિએ વૉકેટ (લાહોર) તરફથી સરદાર ભગતસિંહ, ફાંસી થઈ શકે ? રાજગુરુ અને સુખદેવ માટે હાઇકોર્ટમાં નીચે પ્રમાણેના મુદ્દાની એક અરજી આપવામાં આવી.

(૧) ઓર્ડીનન્સ નં ૨ સને ૧૯૩૦ પ્રમાણે નીમાયલા ટ્રીબ્યુ-નલે ભગતસિંહ, રાજગુરુ અને સુખદેવને તા. ૭ મી સપ્ટેમ્બરે ફાંસીનો હુકમ સંભળાવ્યો અને તા. ૨૬ મી ઓક્ટોબર ફાંસીની તારીખ નક્કી કરવામાં આવી (૨) પ્રીવી કાઉન્સિલમાં અપીલ કરવા માટે પરવાનગીની અરજી કરવામાં આવી અને ફાંસીની સજા મોકુફ રહી (૩) આરોપીઓ તરફથી નીમાયલા સેલ્ફીસીટરો મારફત ખબર મળી કે અપીલની પરવાનગી મળી નથી. વળી એમ પણ માલમ પડ્યું કે પ્રીવી કાઉન્સિલના જજને અરજી નામંજુર કરવાનાં કારણો પછીથી જણાવશે. (૪) ઓર્ડીનન્સની મુદત પુરી થઈ ગઈ છે અને તે પ્રમાણે નક્કી થયેલું ટ્રીબ્યુનલ પણ કાયદાની દ્રષ્ટિએ પુરું થયું છે. (૫) ટ્રીબ્યુનલનું ફુનીયામાં અસ્તીત્વ નથી અને હવે કોઇપણ કોર્ટને એ અધિકાર નથી કે એ ફાંસી આપવાનો હુકમ કરે અથવા ફાંસીને માટે સમય કે જગ્યા નક્કી કરે અને હવે એવું કોઇ ટ્રીબ્યુનલ પણ નથી કે જેની પાસે ફાંસીની પછી વારંટ પાછું મોકલવામાં આવે. (૬) પહેલાં નક્કી કરેલી તારીખ વીતી ગઈ છે અને તેથી

હવે કોઈપણ અદાલતને નવી તારીખ નક્કી કરવાનો અધિકાર નથી. (૭) તહોમતદારોને શક છે કે જે કે વ્યવસ્થાપક અમલદારોને તારથી સુચના કરવામાં આવી છે તોપણ કાયદા પ્રમાણેના વારંટ વિના તેઓને ફાંસી આપશે. ઉપરની હકીકત જોતાં ભગતસિંહ, સુખદેવ અને રાજગુરુને સેન્ટ્રલ જેલમાં ફાંસી આપવા માટે પુરી રાખવા તે કાયદા વિરુદ્ધ અને અયોગ્ય છે. અમે અરજ કરીએ છીએ કે કોર્ટ ત્રણે આરોપીઓને કોર્ટમાં રજુ કરવાનો હુકમ આપે અને તેમને છોડી દે અથવા તો કાયદા પ્રમાણે યોગ્ય તજવીજ કરે તથા આ અરજીનો ફેંસલો થાય ત્યાંસુધી ફાંસીને મુલતવી કરવા માટે અત્યંત જરૂરી હુકમ કાઢે. અત્યારસુધી મળેલી ખબરો ઉપરથી માલમ પડે છે કે અપીલની પરવાનગી મળી નથી તેમ ફેંસલો પણ સંભળાયો નથી. તેથી ઓર્ડીનન્સ ઉપર કોઈપણ પ્રકારની ચર્ચા થઈ શકે નહિ. તેને માટે આવશ્યકતા હશે તો જુદી અરજી રજુ થશે. અમારી અરજ છે કે આ અરજી ના. ચીફ જસ્ટીસની સમક્ષ રજુ થાય.

તા. ૨૪ મી ફેબ્રુઆરીએ ઓન. જસ્ટીસ મી. બીડેની અદાલતમાં સરદાર ભગતસિંહ, સુખદેવ અને રાજગુરુ તરફથી (right of habeaus corpus) ની અરજી રજુ ફાંસીનાં સ્થળ-સમ- થઈ. ચર્ચા એ ઉપર હતી કે જે ટ્રીબ્યુનલે આરોપીઓને ફાંસીની સજા કરી હતી તે ટ્રીબ્યુનલ હવે નથી તેથી હવે કોઈપણ અદાલતને તેમને ફાંસીપર ચઢાવવાની તારીખ, જગ્યા અને સમય નક્કી કરવાનો અધિકાર નહતો. સરકાર તરફથી મી. નાડ ગવર્મેન્ટ એડવોકેટ તરીકે હાજર હતા જ્યારે તહોમતદારો તરફથી મી. ભગતરામ પુરી, લાલા શામલાલ અને મી. અમોલકરામ કપુર હાજર હતા. અદાલતને ઓરડો વકીલો તથા તહોમતદારોના સંબંધીઓથી ભરાઈ ગયો હતો.

મી. પુરીએ ચર્ચા કરતાં જણાવ્યું કે કાનુન પ્રમાણે તહોમતદારોને અદાલતમાં રજુ કરવા જરૂરના છે.

જરૂરીસ મી. બીડેએ કહ્યું કે તહોમતદારો કાયદા મુજબ જેલમાં હોય તેમને અદાલતમાં લાવવાની જરૂર નથી.

મી. પુરીએ જણાવ્યું કે લોકલ ગવર્મેન્ટનો કોષ હુકમ નથી તેથી મારા અસીલોને પોતાને મોતની સજાનું જ્ઞાન થઈ શકશે નહિ.

(મી. નોડને એ બાબતમાં પોતાનું અજ્ઞાન પ્રકટ કર્યું.)

મી. પુરીએ જણાવ્યું કે આરોપીઓ તરફથી કોઈ જાતની દયાની અરજી કરવામાં આવી નથી.

જરૂરીસ બીડે—મી. પુરી, જ્યાંસુધી કેદીઓને દયાની અરજી ના કરે ત્યાંસુધી તે માનવા લાયક હોતી નથી.

મી. પુરીએ જણાવ્યું કે લોકલ ગવર્મેન્ટને કોષ જાતનો અધિકાર નથી કે તે સજાના અમલને રોકી શકે. એ તો એક જુડીશીયલ વાત છે. સેશન્સ જજ ફાંસીનું વોરંટ કાઢે છે અને હાઇકોર્ટથી મંજૂરી લીધા પછી વોરંટ પાછું સેશન્સ જજની પાસે આવે છે અને તે ફાંસીનો તારીખ અને વખત નક્કી કરે છે. વળી ફાંસી દીધા પછી તે વોરંટ ફરી તેમની પાસે પાછું આવે છે. તે પ્રમાણે આ વોરંટ પણ ટ્રીબ્યુનલની પાસે પાછું જવું જોઈએ પરંતુ હવે તે ટ્રીબ્યુનલ અસ્તિત્વમાં નથી અને તેથી હવે ફાંસી થઈ શકે નહિ.

જરૂરીસ મી. બીડે—તો શું જેલર સમય નક્કી નથી કરી શકતો ?

મી. નોડ—જી હા, તે કરી શકે છે.

મી. પુરી—કાયદો એ છે કે દયાની અરજીની સુનાવણી થયા પછી જેલનો ઓફીસર સેશન જજ અથવા તો સજાકરનાર કોર્ટને ખબર આપે છે અને તે કોર્ટ ફાંસીની સજાનો સ્થાનિક સરકારને સમય અને જગ્યા નક્કી કરે છે. જે ટ્રીબ્યુનલે સત્તા છે ? પહેલાં વોરંટ કાઢ્યું હતું તે હવે અસ્તિ-

ત્વમાં નથી અને હવે વોરંટનું અનુકરણ જે અદાલત ટ્રીબ્યુનલની જગ્યાએ નીમાઈ હોય તેજ કરી શકે છે. પરંતુ એવી કોષ અદાલત નથી અને તેથી લોકલ ગવર્મેન્ટ હવે ફાંસી ઈ શકે નહિ. એને એ અધિકાર જરૂર છે કે તે ફાંસીની

સળને રોકી દે, પરંતુ હવે ટ્રીબ્યુનલ અસ્તિત્વમાં નહિ હોવાથી એવો કોઈ અમલ થઈ શકે નહિ. જેલરને પણ કોઈ જાતનો અધિકાર નથી. લોકલ ગવર્નેન્ટ એ એક કારોબારી સંસ્થા છે. જે તારીખ અને સમય ટ્રીબ્યુનલે ફાંસી માટે નક્કી કર્યો હતો તે હવે વીતી ગયો છે અને તેથી હવે ફાંસી દબ શકાય નહિ. મી. પુરીએ દલીલોના સમર્થનમાં કાયદાનાં ધણાં ઉદાહરણો પણ રજુ કર્યા હતાં.

મી. નાંડે ઉત્તર આપતાં જણાવ્યું કે પ્રીવી કાઉન્સિલમાંથી અપીલ કાઢી નાખ્યા પછી લોકલ ગવર્નેન્ટે જેલરને સળનો અમલ કરવાનો હુકમ કર્યો હતો અને જેલના નિયમ પ્રમાણે જેલર ફાંસી આપવાનો સમય નક્કી કરી શકે. ટ્રીબ્યુનલનો હુકમ મોજુદ છે. લોકલ ગવર્નેન્ટને ફાંસીનો સમય નક્કી કરવાનો અધિકાર છે. તહોમતદારોને પ્રીવી કાઉન્સિલમાં અપીલ કરવાની તક આપવામાં આવી હતી તેમજ દયાની અરજી કરવા માટે પણ એક અઠવાડિયું આપવામાં આવ્યું હતું. ટ્રીબ્યુનલનું રૈકર્ડ હાઈકોર્ટમાં છે તેથી વારંટ પાછું ત્યાં આવી શકે છે અને એજ અદાલત સમય પણ નક્કી કરી શકે છે. ટ્રીબ્યુનલના હુકમનો અમલ કરવામાં કોઈ મુશ્કેલી નથી. સમયની બદલી થવાથી અસલ વારંટ રદ થતું નથી. અત્યારસુધી દયાની અરજી ઉપર કોઈ જાતનો હુકમ આપવામાં આવ્યો નથી તેથી ફાંસી મુલતવી રાખવામાં આવી છે પરંતુ સળનો હુકમ તો બહાલ જ રાખવામાં આવ્યો છે.

મી. ભગતરામ પુરીએ જવાબમાં જણાવ્યું કે ફાંસીની સળ મુલતવી રાખવાનું કારણ દયાની અરજી નથી પરંતુ બીજું જ છે, પણ ગવર્નેન્ટ ફક્ત સળ મુલતવી રાખી શકે છે.

છેવટે જસ્ટીસ મી. બીડેએ દરખાસ્ત નામંજુર કરી અને પોતાના ફેંસલામાં લખ્યું કે ત્રણે આરોપીઓને ટ્રીબ્યુનલે અરજ નામંજુર કાઢેલા વોરંટ પ્રમાણે કેદમાં રાખવામાં આવ્યા હતા. લોકલ ગવર્નેન્ટને અધિકાર છે કે તે સળની મુદત લંબાવી શકે અને તેણે એજ મુજબ કર્યું છે. આથી અત્યારસુધી તહોમતદારો એ જ વોરંટને આધારે જેલમાં છે

અને વારંટ રદ થતું નથી. તેથી કોષ્ટ અરજી સાંભળવા લાયક નથી અને તેથી અરજી નામંજુર કરવામાં આવે છે. ચુકાદામાં વધુમાં તેમણે જણાવ્યું કે હવે તહોમતદારોને ફાંસી દેવાનો સવાલ બાકી રહે છે, પરંતુ તહોમતદારો તરફથી હજુ દયાની અરજીની તબવીજ થઈ રહી છે તેથી એ સવાલ હમણાં ઉભો થતો નથી. જો એ અરજીની સુનાવણી પછી ગવર્મેન્ટને આરોપીઓની સજાનો અમલ કરવામાં કોષ્ટ કાયદાની મુશ્કેલી લાગે તો તે કલમ ૪૦૨ પ્રમાણે ફેરવી શકે છે.

જસ્ટીસ મી. બીડેનો ફેંસલો સાંભળીને લાલો અમુલકરાય કપુરે લાહોર ડીસ્ટ્રીક્ટના કલેક્ટરને; પંજાબ ગવર્મેન્ટના હોમ સેક્રેટરીને અને લાહોર જેલના સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટને નોટીસ મોકલી જણાવ્યું કે ફોજદારી કાયદાની કલમ ૮૦ પ્રમાણે તા. ૯ મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૩૦ ના દિવસે અમે સરદાર ભગતસિંહને ઓર્ડીનન્સ પ્રમાણે ટ્રીબ્યુનલે જે સજા કરી હતી તે બાબત આપને નોટીસ આપી છે. તેના અનુસંધાનમાં અમે આપને આથી ખચર આપીએ છીએ કે ત્રણે કેદીઓ તરફથી હેબીઓકોર્પસની અરજી કરવામાં આવી હતી. ઓન. જસ્ટીસ મી. બીડેએ કે જેમની સામે આ અરજીની સુનાવણી થઈ તેણે ફેંસલો આપ્યો કે કેદીઓની સજા કાયદાની વિરૂદ્ધ નથી. દલીલો કરતી વખતે સરકારી વકીલે કહ્યું હતું કે દયાને માટે જે અરજીઓ કરવામાં આવી છે તેની ઉપર વિચાર ચાલી રહ્યો છે. તેથી સજાની બાબતમાં ખાસ કંઈ કહેવામાં આવ્યું નથી. આથી ઓન. જસ્ટીસ મી. બીડેએ ફાંસીની બાબતમાં ફેંસલો ન કરતાં ફરમાવ્યું છે કે જો લોકલ ગવર્મેન્ટને ફાંસી દેવામાં કાયદાની મુશ્કેલી નડે તો તે ફોજદારી કાયદાની કલમ ૪૦૨ પ્રમાણે ફાંસીની સજાને કાળા પાણીની સજામાં અથવા તો કેદની સજામાં ફેરવી શકે છે. પણ સવાલ એ ઉત્પન્ન થાય છે કે કારોબારી સંસ્થા કેસ ચલાવનારી અદાલત અથવા તો તેની જગ્યાએ આવેલી અદાલતના વારંટ વિનાપણુ આ કેદીઓને ફાંસી આપી શકે છે કે નહિ. આરોપીઓ

તરફથી એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે કોઈ પણ કારોબારી અમલદાર કાયદા પ્રમાણે તેમને ફાંસી આપી શકે નહિ અને જો આપે તો તે મોટા ગેરકાયદેસર ગુન્હો કરશે અને તેમનું કાર્ય ધણું દયાવિનાનું કહેવાશે. અમારી અરજ છે કે આપ અમને જલ્દી ખબર આપો કે ભગતસિંહ વિગેરેને ફાંસી આવાનો નિશ્ચય થઈ ગયો છે કે કેમ અથવા સરકાર જો તેમાં કોઈ ફેરફાર કરવાની હોય તો તે પણ જણાવે. જો તેમ ના કરે તો કાયદા પ્રમાણે બે માસ માટે ફાંસીની સજા મુલતવી રાખે જેથી અમારા અસીલો આગળ દાવો કરી શકે. જો અમારી આ અરજ નામંજુર થાય તો અમારી પ્રાર્થના છે કે ફાંસી દેવાની તારીખ, સમય, અને જગ્યાની બાબતમાં અમને ઓછામાં ઓછા પંદર દિવસ પહેલાં ખબર આપવામાં આવે જેથી કલમ ૪૯૧ અને ૫૬૧ પ્રમાણે હાઇકોર્ટમાં અપીલ કરી શકીએ.

તા. ૫ મી માર્ચે મહાત્મા ગાંધી અને વાઘસરોય લોડ ધરવીન વચ્ચે કામચલાઉ સંધી થઈ અને બધા રાજ-
મહાત્માજી અને કીય કેદીઓને છોડી દેવાની ખબર બધે પહોંચી
વાઘસરોય ગઈ પરંતુ જે કેદીઓને હિંસાના કારણે સજા થઈ હતી તેમને છોડવામાં આવ્યા નહિ. લોકો

એ મહાત્માજીને અરજ કરી કે સરદાર ભગતસિંહ અને બીજાઓને પણ તે છોડાવે. મહાત્માજીએ જણાવ્યું કે તેઓ તે માટે પ્રયાસ કરી રહ્યા છે. કેટલાક દિવસ માટે ફાંસીની તારીખ પણ મુલતવી રહી. પ્રજાએ જણ્યું કે હવે ફાંસી રદ કરવામાં આવશે પરંતુ તા. ૧૯ મી માર્ચે સરદાર ભગતસિંહ અને તેમના સાથીઓનાં સર્ગાવહાલાંઓને ખબર મળી કે વાઘસરોયે દયાની અરજ નામંજુર કરી છે તેથી તેઓ તા. ૨૭ મી માર્ચે ફાંસીવાળા કેદીઓની છેલ્લી મુલાકાત લઈ શકે છે.

આ ખબર મળતાં સરદાર કીશનસિંહ તથા રાજગુરૂની માતા પિતાની મુલાકાત વિગેરે પોતાના સર્ગાવહાલાંઓની સાથે નામંજુર જેલપર મળવા ગયા. જેલરે સરદાર કીશનસિંહ

રાજગુરૂની માતા, બાપ અને બહેનને મુલાકાત લેવા માટે પરવાનગી આપી પરંતુ તેમની સાથે બીજા સંબંધીઓ જે ત્યાં મળવા ગયા હતા તેમને તે પરવાનગી આપવામાં આવી નહિ અને કારણમાં એમ જણાવવામાં આવ્યું કે માત્ર એક લોહીનાં સર્ગાજ મુલાકાત લઈ શકે છે. આથી સરદાર કીશનસિંહ વિગેરેએ તેમના પુત્રોની છેવટની મુલાકાત લેવા બીજા પ્રયાસો પણ કર્યા પરંતુ તે નિષ્ફળ ગયા.

તા. ૧૯મી માર્ચ કે જે દિવસે કે. સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટ સેન્ટ્રલ જેલ-લાહોર અને લાહોરના મામલતદારના હુકમો સરદાર છેવટના પ્રયાસો કીશનસિંહની પાસે પહોંચ્યા ~~જે~~ દિવસે સરદાર ભગતસિંહને પણ એ વાતની ખબર પડી હતી કે તેઓ ફાંસીથી બચવાના નથી. એ કહેવું વધારે યોગ્ય ગણાશે કે તેઓ મરવા માટે પહેલા કરતાં પણ વધારે તૈયાર હતા, પરંતુ ન્યારે સરદાર ભગતસિંહ મરવા માટે એટલા બધા તૈયાર હતા ત્યારે તેમના સર્ગાવહાલાઓ અને મિત્રો તેમને કાપપણુ રીતે બચાવવાને પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા. જે કે તેમ બનવું અશક્ય હતું તોપણુ તેમણે હિંમત છોડી નહિ અને છેવટનો પ્રયત્ન કરવા માટે મહાત્માજીને લોડ ઇરવીન પાસે મોકલ્યા. આ ઉપરાંત હાઇકોર્ટમાં પણ અરજીઓ કરી, જેની સુનાવણી તા. ૨૩મી માર્ચે થઈ પણ તે નામંજુર થઈ.

લોકો એમ જાણુતા હતા કે તા. ૨૪ મીએ સવારે ફાંસી દેવાશે પરંતુ તા. ૨૩ મી માર્ચે રાતના આઠના

અમલે ન્યારે સરદાર ભગતસિંહના પિતા સર-
પિતાને સભામાં દાર કીશનસિંહ સભામાં બાબણુ આપતા હતા

સમાચાર તે સમયે તેમને દીલગીરીની ખબર મળી કે
સરદાર ભગતસિંહ, રાજગુરૂ અને સુખદેવને

૭-૧૫ મીનીટે ફાંસીના લાકડે લટકાવી દેવામાં આવ્યા છે. તા. ૨૪ મી માર્ચની સવારે ડી. મેજસ્ટ્રેટ તરફથી લાહોરની દીવાલો ઉપર જાહેર ખબરો ચોઢાઈ જેમાં જણાવ્યું હતું કે સરદાર

ભગતસીંહ, રાજગુરુ અને સુખદેવને ફાંસી આપવામાં આવી છે અને તેમની લાશોને સતલજ નદીને કિનારે અંતેષ્ટિ સંસ્કાર કરીને તેની રાખ નદીમાં વહેવડાવવામાં આવી છે:—

સરદાર ભગતસીંહ વિગેરેને મરણનો તો ભયજ નહતો. તેમણે તો ફાંસીની સજા હસ્તે વધને સ્વીકારી લેવા નિશ્ચય કર્યો હતો અને જે સમયે તેમને ફાંસી દેવામાં આવી તે સમયનું જે દ્રશ્ય દોરવામાં આવેલું છે તે ખરેખર અદ્ભુતજ છે અને તે નીચે મુજબ છે.

“સોમવારે બપોરે ત્રણ વાગ્યા પછી લાહોર સેન્ટ્રલ જેલના સત્તાધીશો સાથે મસલત ચાલી. લોકોની અવ-
ફાંસીએ કેવી રીતે રજવર ત્યાં સદંતર બંધ કરવામાં આવી. આથી
ચડયા? જેલ તપાસણી માટે ઇન્સ્પેક્ટર જનરલ આવે
છે એવી સામાન્ય માન્યતા ફેલાઈ હતી અને
શહીદ ત્રિપુટીને તો સાંજે સાડા પાંચ વાગ્યા સુધી—તેમની મૃત્યુપ-
ળના બે કલાક પહેલાં પણ—તેની જાણ કરવામાં નહોતી આવી. તેઓ
તો પોતાને બીજે દીવસે સવારે ફાંસી અપાશે એમ ધારતા હતા.
તેમને પ્રાણાન્ત પાસે આવે છે જોણી તેમને આનંદ થતો હતો. જેલ-
માંના બીજા બધા કેદીઓને તેમની કોટડીઓમાં હંમેશ કરતાં બહેલા
પુરી દેવામાં આવ્યા.

એ પછી ટ્રીબ્યુનલની કોર્ટ માટે જે દરવાજો ઉઘડે છે એ દારમાંથી મેજસ્ટ્રેટ, ઇન્સ્પેક્ટર જનરલ અને બીજા અમલદારો અંદર આવ્યા અને જ્યારે માજસ્ટ્રેટ કેદીઓને મળ્યા ત્યારે, ભગતસીંહે માજસ્ટ્રેટને અભીનંદન આપ્યા અને જણાવ્યું કે—

“મેજસ્ટ્રેટ, તમે નસીબદાર છો; સ્વતંત્રતાની લડતના સૈનીકો ફાંસીના માંચડાને કેમ ભેટે છે તે અમે તમને આજે બતાવીશું.”

માજસ્ટ્રેટ સ્તબ્ધ બની ગયા. જ્યારે કેદીઓને તેમની કોટડી-માંથી બહાર લઈ જવામાં આવતા હતા ત્યારે જેલના એકેએક ખુણામાં તેની ખબર પડી ગઈ. જેલના દરેક ખુણામાંથી—બધા કેદી-ઓના મુખમાંથી “ઇન્કીલાબ ઝીંદગ્યાદ” ના સ્વર ગાજી રહ્યા ને

આ કેદીઓ પણ “કાન્તી અમર રહો, ” “શાહીવાદનો નાશ” હો ”
“ મજબૂરવાદ ધણું જીવો ” ના સુત્રો ઉચ્ચારીને પોતાની કાટડીઓ
છોડી નીકળ્યા.

ન્યારે તેઓ મૃત્યુ—માંચડાની પાટ પાસે હતા ત્યારે તેમણે
માંચડા પર કુદી જવાનો ઉત્સાહભર્યો પ્રયાસ કર્યો હતા.
તે પછી ચૈત્ર્ય વિધિઓ થઇ રહ્યા પછી ત્રણે જણને માંચડા
પર ઉભા રહેવાનું જણાવવામાં આવ્યું. ભગતસીંહ વચ્ચે ઉભો રહ્યો.
તેની જમણી બાજુએ તેનો બેડીદાર રાજગુર અને ડાબી
બાજુએ તેનો સાથી સુખદેવ ઉભા હતા. તે પછી, ફાંસી
માટે રાખવામાં આવેલાં દોરડાં તે ત્રણેના ગળાનાં નાખવામાં
આવ્યાં અને કાઠી પ્રીતમ પોતાની પ્રીયતમાને ચુંમે તેવી
રીતે તે દરેકે પોતપોતાના દોરડાને ચુંબન કર્યું. તેઓ હસ્યા;
મીઠી શુદ્ધતેજો કરી. તેઓ પરસ્પર ભેટ્યા. સુખદેવે જણાવ્યું કે, “આ
એક મીનીટ કરતાં ઓછા વિયોગ પછી આપણે સૌ એકી સાથે
આપણા પક્ષની મધ્યસ્થ સમિતિની સભા ભરવા માટે જશું; ને ત્યાં
ચન્દ્રશેખર આઝાદ, ભગવતીચરણ અને જતીનદાસ હાજર રહેશે.”

પછી તેઓ પોતાના રાજકીય સુત્રો ઉચ્ચારતા હતા તેવામાં તો
એક મીનીટમાંજ, ગળાના ફાંસાએ તેમના પ્રાણ જીવતા પડ્યા; એમ
નાટક પર પડદો પડ્યો.

એમ જણાય છે કે ભગતસિંહનો પ્રાણ તો એક સેકન્ડ કરતાં ઓછો
ઓછા સમયમાં ગયો પણ બીજા બેના જીવન જતાં બેથી ત્રણ
સેકન્ડ લાગી. બાળીસ મીનીટ બાદ તેમનાં શબ ટ્રીબ્યુનલની કાર્ટવાળા
દ્વારેથી બહાર કાઢવામાં આવ્યાં અને તેમને અમીદાહ માટે લઇ જવા
માં આવ્યાં.

તા ૨૪ મી માર્ચે ન્યા એ લાશોને બાળવામાં આવી હતી ત્યાં
લોકો જઇ પહોંચ્યા. ત્યાં હાડકાં અને માંસના ટુકડા મળ્યા. તે
લાહોરમાં લાવ્યા અને મોટું સરઘસ કાઢ્યું અને સાંજના સાત વાગે
તેને નદી કિનારે લઇ જઇ બાળી દેવામાં આવ્યું.

સરદાર ભગતસીંહ વિગેરેને ફાંસી દેવાયા પછી તેમની લાશોને
રાતના આશરે નવેક વાગે નદીના કીનારે

શી રીત બાળ્યા ? લઈ જવામાં આવી પરંતુ ત્યાં તેમને શી
રીતે બાળ્યા તે સંબંધમાં વિવિધ પ્રકારની

વાતો સમસ્ત દેશમાં આજે ફેલાઈ છે. એક પક્ષ તરફથી એમ જણાવવામાં આવે છે કે તેમની લાશોને બાળવા માટે લાકડાને બદલે કોલસી લઈ જવામાં આવી હતી તેમજ લાશોના ટુકડા કરીને તે કોલસી ઉપર મુકી આસળેટ છાંટી સળગાવવામાં આવ્યા. કોલસીથી હાડકાં અને માંસ બળી શક્યું નહિ અને તેથી થોડીવારે તેને પાણી છાંટી હોલવી નાખવામાં આવ્યું અને એ બધી રાખ, બળેલાં હાડકાં અને માંસ નદીના પુલની રર મી કમાન આગળ નાખી દેવામાં આવ્યું. આ બાબતની તપાસ માટે મહાસભાની વર્કિંગ કમીટી તરફથી એક કમીટી પણ નીમવામાં આવી છે. આ પ્રશ્નના સંબંધમાં સરકારી યાદી બહાર પાડી જણાવવામાં આવ્યું છે કે લાશોની અંતિમ ક્રિયા હિન્દુ ધર્મના રીવાજ પ્રમાણે જ કરવામાં આવી હતી અને લાશના ટુકડા કર્યા હતા એ ખીનાનો ઇન્કાર કરવામાં આવ્યો છે.

આ પ્રશ્ન વિષે આજે પંજાબમાં ખુબ ચર્ચા ચાલી રહી છે

અને તે સંબંધી વર્તમાનપત્રોએ પણ ચર્ચા
ધાર્મિક ક્રિયા ઉપાડી છે. સરદાર ભગતસીંહ વગેરેની લાશ
શી રીતે ? ધાર્મિક વિધિસર બાળવામાં આવી ન હતી
એવી દલીલ ફેટલાક તરફથી એ દ્રષ્ટિએ કર-

વામાં આવે છે કે અગ્નિસંસ્કારની ક્રિયા વખતે જે મનુષ્યની હાજરી, ધર્મગ્રંથી તથા ખીજ જે વસ્તુઓ આવશ્યક છે તેમાંનું કાંઈ પણ નહતું અને તે વિના થયેલો અગ્નિસંસ્કાર ધાર્મિક દ્રષ્ટિની વિરૂદ્ધ છે એવો એક એકરાર શીખ ક્રમના એક ગુરૂ ગોવિન્દાનંદજીએ પણ બહાર પાડ્યો છે. આ સંબંધમાં સરદાર જમીયતસીંહે મુંબઈના શહે-રીઓની સભા સમક્ષ જણાવ્યું હતું કે સરકારે ચાલતા આવેલા રીવાજ ઉલ્લંઘન કરી ત્રણે નવજીવાનોને સવારને બદલે સાંજે ફાંસી

દીધી છે. તેમની લાશોને કાપવામાં આવી હતી. સરદાર કીશ્વનસીંહને જે સ્થળે અગ્નિસંસ્કાર થયો હતો તે સ્થળેથી લોહીથી ખરડાયલા પથ્થર તેમજ લાશના માંસના અને હાડકાના ટુકડા પથ્થુ મળી આવ્યા છે. જે લાશને કાપવામાં આવી ના હોય અને બરાબર બાળવામાં આવી હોય તો લોહીવાળા પથરા, હાડકાં અને માંસના ટુકડા શી રીતે હાથ લાગે ?

ધાર્મિક ક્રીયા થઇ હોય या ना થઈ હોય તોપણ આજે સરદાર ભગતસીંહ, રાજગુરુ અને શ્રી. સુખદેવની ત્રિપુટીનું નામ હિન્દના ઇતિહાસમાં અમર બન્યું છે. જે સ્થળે તેમની લાશોને અગ્નિદાહ કરવામાં આવ્યાનું જણાયું હતું તે સ્થળનાં પથ્થુ આજે કેટલાંયે દર્શન કર્યા હશે. આ ત્રિપુટીના સ્મરણમાં તો અમૃતસરના શીખ ગુરદ્વારામાં અખંડ પાઠો થયા છે. જે સ્થળે અગ્નિદાહ થયો હતો તે સ્થળે પ્રીરોજપુરની પ્રજાએ અખંડ પાઠ કર્યા છે. એ ત્રિપુટીની લાશોની રાખનાં પથ્થુ મુંબઈ તથા બીજાં સ્થળોએ ઠેરઠેર સરધસો નીકળી રહ્યાં હતાં અને તેના સ્પર્શ માટે અનેક સ્થળોએ માનવમેદનીની ઠઠ ઉભરાઇ હતી. આ ત્રિપુટીના શબોની રાખ સરદાર જમીયતસિંહ કરાંચીથી લઇને નીકળતાં અને ડોકાર જઈ પહોંચતાં ત્યાં તો પ્રજાજનો ભગતસિંહની પાછળ ગાંડા બન્યા હતા. તે રાખને દ્વારકાધિશ્વના મંદીરમાં લઇ જવામાં આવી હતી અને મંદિરમાં ઉભા કરેલા આરસના પ્લેટફોર્મ ઉપર શ્રી કૃષ્ણ ભગવાનની મૂર્તિ સમક્ષ તે રાખવાળી કાસ્કેટ મુકવામાં આવી હતી. તેનો અસંખ્ય મનુષ્યોએ સ્પર્શ કર્યો હતો અને પુલોનો વરસાદ વરસાવ્યો હતો અને છેવટે રાખનો થોડો ભાગ ગોમતી નદીમાં પધરાવી ત્યાં હિન્દુવિધિ મુજબ ધાર્મિક ક્રીયા કરવામાં આવી હતી.

સરદાર ભગતસિંહ તથા તેમના સાથીઓને ફાંસી દેવાયાના

સમાચાર દેશનેતાઓને કરાંચીમાં મળતાં સરકારાંચી મહાસભામાં કારના આ કૃત્યને મહાસભાના આગેવાનોએ

સખ્ત રીતે વખોડી કાઢ્યું હતું અને સરકારની શુદ્ધ નિષ્ઠા પ્રત્યે શકની દૃષ્ટિ રજુ કરી હતી. આ ત્રિપુટીની ક્રાંતીથી નવયુવાનોમાં વધુ જોમ પેદા થયું હતું પરંતુ પ્રસંગને અનુસરી નવજુવાનો તથા મહાસભાએ જે નીતિ અપત્યાર કરી તેથી સર્વ કોઈ આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થઈ ગયા છે. એ મહાસભા સત્તાહ દરમ્યાન દેશનાયકોએ સરદાર ભગતસિંહને અંજલી અર્પણ કરતાં જે ઐતિહાસીક વ્યાખ્યાનો રજુ કર્યા હતાં તેમના કટલાકનો અગત્યનો ભાગ નીચે મુજબ છે:-

ગોળીબહારો અને શહીદો તો અનેક થઈ ગયા પણ સરદાર ભગતસિંહ અને તેમના સાથીઓનાં નામ તો પંડિત જવાહીરલાલ આજે ઠેરઠેર ગવાય છે. અહિંસાના ચુસ્ત શું કહે છે? પુજારી મહાત્મા ગાંધીજીને પણ તેમનાં વખાણ કરવાનું મન થાય એનું પણ કાંઈ કારણ હશે જ. સરદાર ભગતસિંહ અને તેના સાથીઓએ પ્રજામાં જદુષ્ટ અસર પેદા કરી છે. તેમની હીમત, ત્યાગ અને માતૃભૂમિનો પ્યાર અજોડ છે. માતૃભૂમી માટે મોતની સાથે રમી રહેનારની પ્રશંસા કોણ ના કરે? તે કદાપી પોતાનો આશય છુપાવતો ન હતો. તે તો ખુલ્લી રીતે કહેતો કે “માતૃભૂમિની મુક્તિ માટે મેં માફ ધારેલું કાર્ય કર્યું છે. ભલે સરકાર મને ફાંસીએ ચઢાવે. હું કદી પાછો હઠનાર નથી,” જવાહરલાલે વધુમાં જણાવ્યું હતું કે: હું તલવાર, ખંડુક ચલાવી પરાક્રમ કરવાનું પસંદ કરું છું. હરેક નવજુવાન પોતાનું પરાક્રમ દાખવવાને ઉત્સુક છે, પરંતુ આપણે ભુલ્લી ન જવું જોઈએ કે આપણે આઝાદી ખાતર એક લાંબી મુસાફરી આદરી છે અને તે મુસાફરી દરમિયાન અનેક પડાવો નાખવાના છે. આ મુસાફરી સુખરૂપ પુરું થાય અને આપણે આપણા ધારેલા સ્થળે આવી પહોંચીએ એવા ઉપાય યોજવા જોઈએ. આગળ રસ્તામાં જ આપણે વિનાશ થાય એવાં કાર્યોથી વિમુખ રહેવું જોઈએ. હિંસાના માર્ગે જવાથી અનેક જલ્દીઆંવાલા યાગ તથા પેશાવર તથા સોલા-

પુર જેવા હત્યાકાંડો જેવા પડશે અને દેશમાં અશાંતિ અને ખુના-
મરકી વધી જશે અને દેશને લાભ થવાને બદલે જનમાલની ધણી
નુકસાની વેઠવી પડશે. આપણે તો એવો રસ્તો ગ્રહણ કરવો જોઈ
કે જેથી દેશમાં શાંતિ પથરાય, દેશની ગરીબ જનતાને સુખ થાય અને
દેશ અનેક પ્રકારની શક્તિ પ્રાપ્ત કરે. માટે શુદ્ધિપૂર્વક કુશળતાથી કાર્ય
કરવાની જરૂર છે. મુસાફરી સફળતાપૂર્વક પસાર કરવામાં ધણી
સાવચેતી રાખવી પડે છે. આપણે ભગતસીંહ જેવી નિડરતા અને
દેશપ્રેમને અંતરમાં ઉતારીએ. તેના મૃત્યુથી આવેશમાં આવી જઈ
રમખાણો ન કરતાં જે હેતુથી આ શહીદોએ પ્રાણ અર્પણ કર્યા છે
તે હેતુ પાર પાડવાના પ્રયાસો કરવા જોઈએ.

(પં. જવાહીરના પ્રવચનમાંથી)

“ મારી આખી જીંદગી દરમ્યાન આજના જેવો મહાન દુઃખદ
પ્રસંગ મારી પાસે કદી નથી આવ્યો. અમારે
પંડીત માલવીયાજી માટે એ મોટી કમબખ્તીની વાત છે કે મૃત્યુ-
ને લાયક અમે સફેદવાળવાળા શુદ્ધાઓની સમક્ષ
દેશના વીર નવજીવાને ફાંસીને માંચડે ચઢીને અમારી દષ્ટિથી દૂર ખસી
જાય છે. એથી પણ વધુ કમબખ્તીની વાત તો એ છે કે મહાત્માજી
અને અન્ય મહાપુરુષોની વિનંતીએ છતાં નિષ્કુર સરકારે હિન્દના
ત્રણ બાળકોને છીનવી લીધા. હિન્દુસ્થાનની જગ્યાએ ઇંગ્લાંડ હોત
અને ત્રણ અંગ્રેજ નવજીવાનોને સરકાર સમસ્ત દેશની અવગણના
કરી ફાંસીને માંચડે ચઢાવવા માગતી હોત તો તે કાર્યમાં સરકાર
કદાપિ સફળતા મેળવી ના શકત. ભગતસીંહ, રાજગુરુ અને સુખદેવના
આત્માને ત્યારે જ શાંતિ થાય કે જ્યારે આપણે માતૃભૂમિનાં બંધનો
કાપી નાખીએ. દુનીયામાં કોઈ દેશ ઉપર મોટામાં મોટી મુશીબત
હોય તો તે વિદેશી રાજ્યની જ છે. વિદેશી રાજ્યને બોળે હિન્દ
ઉપરથી આપણે ઉઠાવીએ તો જ આપણે માતૃભૂમિના આશીર્વાદ
મેળવી શકીએ. ભગતસીંહ વિગેરેએ પોતાના પ્રાણની આહુતિ આપી

પોતાની આખર વધારી છે. ૧૯૧૪ થી આજ સુધીમાં આવા અનેક દેશપ્રેમીઓ ફાંસીને માંચડે ચઢી ચુક્યા છે. આગળ ચાલતાં પંડિતજીએ જણાવ્યું કે સરકારે જે સોનેરી તક ગુમાવી છે તેવી તક હવે પછી મળશે કે નહિ તેની કલ્પના હું નથી કરી શકતો. અમોએ અમારા ત્રણ બાળકોની જીંદગીની બીજ વાચસરોય પાસે માગી ત્યારે અમને કહેવામાં આવ્યું કે “આ બાબતમાં વાઈસરોય પોતાનો દયાનો વિશેષ અધિકાર વાપરી શકે એવો એક પણ કાયદો જોવામાં આવતો નથી.” વાઈસરોયે જખરી ભુલ કરી છે. હું તો કહું છું કે વાઈસરોયને આપવામાં આવેલા દયાના વિશેષ અધીકારનો ઉપયોગ કરવાનો જો કોઈ મોકો હતો તો તે આ વખતે જ હતો. સરકારે મોકો સાંધી પ્રજાનો અમુક્ય પ્રેમ સંપાદન ન કર્યો. સરકારે અમારા અંતરમાં હમેશને માટે ખીલો ઠોકી દીધો છે. આ દદા અમારા મૃત્યુ સુધી અમો વીસારી શકશું નહિ. પરંતુ સરકારના નિષ્ઠુર કાર્યે આપણને આપણી પરવશતા અને અશક્તિનું દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે. અત્યારે અને આ પળે જ પ્રતિજ્ઞા કરવી જોઈએ કે જ્યાંસુધી અમે સ્વતંત્રતા મેળવી અમારા દેશની માલીકી અમે નહિ મેળવીએ ત્યાંસુધી અમને જંપ નહિ વળે. અમે અમારા પ્રાણ દેશને ખાતર પાથરવા તૈયાર છીએ.”

(પંડીત માલવીયાજીના પ્રવચનમાંથી)

“ સરદાર બગસીંહ મારા હાથમાં રમ્યો છે. તેને મેં હજારો વાર ચુમ્યો છે. તે બાળકની નસેનસમાં સરદાર ડો. સત્યપાલ શું કીશનસીંહનું લોહી વહી રહ્યું હતું. તેના કહે છે ? કાકાનું નામ સરદાર અજીતસીંહ. સરદાર અજીતસીંહે સરકાર સામે જહારવટું આદર્યું અને આજે સરકારે તેમને દેશનિકાલ કર્યા છે. વર્ષો થયાં તે માતૃભુમિમાં આવવાને તલપી રહ્યા છે પરંતુ અફસોસ કે નિષ્ઠુર સરકાર હિન્દમાતાના બહાલા પુત્રને તેની માતાથી વિખૂટા પાડી રહેલ છે. લો. મા. ને છ વર્ષની સજા થઈ તે વખતે પ્રજામાં ખુબ ઉશ્કેરણી ફેલાઈ હતી, પરંતુ

તીલકના એ કારાવાસથી જે કાર્ય થયું તે સરદાર ભગતસિંહ, રાજગુરુ અને સુખદેવ આઝાદીની તલપ પેદા કરી ગયા તે છે. પંડીતજીએ વધુમાં જણાવ્યું કે-જ્યારે તેમનો કેસ ચાલતો હતો ત્યારે એક દિવસ ભગતસિંહ એકઠાક રીતે હસી રહ્યો હતો. તેથી સરકારી વકીલે જણાવ્યું કે તે હસીને કોર્ટની મશ્કરી કરે છે પણ તે જ પળે આ વીર પુરુષે જણાવ્યું હતું કે ‘ અત્યારે હસીને હું આ કોર્ટની મશ્કરી કરી રહ્યો છું પણ જ્યારે ફાંસીને માંચડે ચઢીશ અને ત્યાં હું જે હાસ્ય કરીશ તે વખતે કંઈ અદાલતની મશ્કરી થશે ? આવા વીર પુરુષોને જીવન મરણનો ભેદ નથી. ’ (ડોક્ટર સત્યપાલના પ્રવચનમાંથી)

“ વીર ભગતસિંહ અને તેમના બે સાથીઓ ફાંસીએ ચડ્યા.

તેમનો દેહ બચાવવા ધણી પ્રયત્ન થયા. કંઈક

મહાત્માજીની આજ્ઞા પણ બંધાઈ તે ફોગટ ગઈ.

અંજલી. ભગતસિંહને જીવવાની ઇચ્છા નહોતી. તેમણે

મારી માગવાની ના પાડી. અરજી કરવાનીએ ના પાડી. જીવે તો બીજાને અર્થે જીવવા કદાચ તૈયાર થાય. જીવે તો એ દ્રષ્ટીએ કે તેના મોતથી કોઈ આવેશમાં આવીને નકામા કોઈનું ખુન ન કરે. ભગતસિંહ અહીંસાના પુનરૂ નહોતા, પણ હીંસાને ધર્મ નહોતા માનતા. લાચારીથી ખુન કરવા તૈયાર હતા. તેમનો છેલ્લો કાગળ આવો હતો:-

“ હું તો લડાઈ કરતાં પકડાયો છું. મને ફાંસી ન હોય. મને તો તોપને મેટિ ચડાવો, ગોળાએ મારો. ” આ વીરો મરણના ભયને જીત્યા હતા. તેમની વીરતાને સાર તેમને હજારો વંદન હો. પણ તેમના કૃત્યનું અનુકરણ ન થાય. તેમની કૃતિથી દેશને લાભ થયો માનવા હું તૈયાર નથી. નુકસાન તો જોઈ રહ્યો છું. એ પ્રવૃત્તિ ન હોય અને કેવળ અહિંસક યુદ્ધ લડી શક્યા હોત તો આપણે ક્યારનું સ્વરાજ લઈને બેસી ગયા હોત. આ મારા અનુમાનને વિષે બે મત બંધે હો, પણ આટલી વાતનો ધન્કાર કોઈ ન કરી

શ્રેકે. જો ખુન કરીને દાદ મેળવવાની પ્રથા આપણામાં પડી જાય તો આપણે જેને ન્યાય માનતા હોઈએ તેને સાફ પોતપોતામાં ખુન કરતા થઈ જઈશું. કરોડો કંગાલ અને અપંગના દેશમાં આ સ્થિતિ ભયાનક છે. આપણો બળાત્કાર આ ગરીબો ઉપર ઉતર્યા વિના ન રહે. આનું પરિણામ સહુએ વિચારી લેવા યોગ્ય છે. બળાત્કારને ધર્મ કરીએ તો હાથનાં કર્યા હૈયે વાગવાનાં. એટલે આ વીરોની વીરતાની સ્તુતી કરવા છતાં તેમની પ્રવૃત્તીને આપણે કદી ન સાંખીએ. સરકારે ફાંસી દધને પોતાનો પશુસ્વભાવ પ્રગટ કર્યો છે. પ્રજા-મતને તરછોડી પોતાની સત્તાના મદનું તાણું પ્રદર્શન કર્યું છે, પ્રજાને ખરી સત્તા દેવાની સરકારની દાનત નથી એમ આ ફાંસીમાંથી અનુ-માન કાઢી શકાય. ફાંસી દેવાનો સરકારને અધિકાર અવશ્ય હતો, પણ ફેટલાક અધિકાર સંગ્રહ કરવા પુરતા હોય તોજ શોભે. બધા અધિકારનો બધી વખતે જે મનુષ્ય ઉપયોગ કરે છે તેના અધિકારનો છેવટે નાશ થાય છે...પ્રજાને ક્રોધ કરવાનું સરકારે સાફ કારણ આપ્યું છે. પ્રજા ક્રોધ કરે તો હાથ આવેલી બાજી ખોમ્બ બેસે. પ્રજા ક્રોધ કરે એમ ફેટલાક અમલદારો ધ્રુષ્ટતા પણ હોય. તેઓ ધ્રુષ્ટ કે ન ધ્રુષ્ટ, આપણો માર્ગ સીધો છે. સુઝેહ કરતી વેળા ભગતસિંહની ફાંસી આપણી ઉપર લટકી રહેલી હતી. તેમને અને તેમના સાથીઓને ફાંસીની સજા માફ કરવાનો વિનય સરકાર વાપરશે એવી આપણને આશા હતી. તે આશા નિષ્ફળ થતાં કરેલી પ્રતિજ્ઞા આપણે ન તોડીએ, પણ આ પહેલાં ધા ઝીલી લઈને પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરીએ. આવા કઠિન સંજોગોમાંયે એ પાલન કરતાં ધાર્યું મેળવવાની આપણી શક્તિ વધશે, ઘટશે નહિ. પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કરતાં એટલે સમાધાની તોડતાં આપણું તેજ ઘટશે, શક્તિ ઘટશે ને બ્યેયને પહોંચવામાં પડેલી મુશ્કેલીઓમાં વધારો થશે. એટલે ગુસ્સો પી જઈને સમાધાનીને વળગી રહી કર્તવ્યનું પાલન કરવું એ જ આપણો ધર્મ છે.

શહીદીની રાખનું પથ્થુ ઠેર ઠેર પૂજન થાય છે. આ ચીત્રમાં શ્રી. નરીમાન, સરદાર ભગતસીંહ તથા
સરદાર કીશનસીંહનું દ્રષ્ટિગોચર થાય છે.

શહીદોના કુટુંબીઓ.

(૧) સરદાર ભગતસિંહની બહેન અમરકોર અને તેનો પુત્ર ભુર્ખાદર. (૨) વીર રાજગુરુની
બહેન શ્રી. ગોદાવરી. (૩) રાજગુરુનાં પૃથ્વી માતા પાર્વતીબાઈ.

ભગતસિંહ તથા તેમના સાથીઓ જો કે આજે દેશની દ્રષ્ટિથી દૂર થયા છે તોપણ તેમની અજબ દેશભક્તિ તથા અપૂર્વ વીરતા તો આજે હિન્દના ઇતિહાસમાં અમર બની છે. સરદાર ભગતસિંહની વીરતા તેના પ્રત્યેક શબ્દમાં તરી આવે છે અને તેણે પોતાને ફાંસી અપાતા પહેલાં જ એક પત્ર પોતાના નાના ભાઈને તથા બીજા સરકારને સંબોધી લખ્યો હતો તે તેમની અપૂર્વ વીરતા તથા હિંમતના દ્રષ્ટાંતરૂપ છે. તેમણે પોતાના ભાઈને લખેલો પત્ર નીચે મુજબ હતો.

“ પ્યાર કુલતાર ! તારી આંખોમાં આંસુ જોઈ મને બારે દુઃખ થયું હતું. આજે શબ્દો લાગણીથી છલોછલ બરેલા હતા, તે હું સહન કરી શક્યો નહીં. પ્યારા ભાઈ ! તું એકાગ્ર ચીતથી અભ્યાસ ચાલુ રાખજે ને તબીયતની સંભાળ રાખજે. રખે હૃદય ખોઈ બેસતો. યુગાંતોદ્ધિક, હું તને વધારે શું કહું ? એક નાનું ગીત છે તે સાંભળઃ—

‘કિસ્મતની સામે ન ફરીયાદ કરો,
આખી દુનિયા બલે સામે ઉભી રહો;
નસીબ સાથે યુદ્ધ ચાલો આદરો !’,

મિત્રો, મારા તો કલાકો ગળ્યા છે. (સ્વરાજની) ઉષા ઉદયતાં જોમ સવારનો દીવો જાંખો પડીને ઓલવાઈ જાય તેવો હું છું. તમારો આદર્શ અને શક્તિ દુનિયાબરમાં ચમકાર ફેલાવશે, તો પછી આ મુઠીબર માટી રોજાઈ જાય તો શું ? ત્યારે છેલ્લી વિદાય ! વહાલા દેશભાઈઓ ! તમે આપ્યાદ બનો. અમે તો લાંબે પંથે સફર કરવા માટે જઈએ છીએ. ભાઈ, હિંમત રાખજે. નમસ્તે !

પરમપ્રિય તારો ભગતસિંહ ”

સરદાર ભગતસિંહની વીરતાના સંબંધમાં નીચેના પત્ર તેમની વીરતાનું એક વધુ દ્રષ્ટાંત રજુ કરે છે. તેમને ગાળીથી વીંધી સરકારે તો તા. ૩ જી માર્ચ સુધીમાં ધ્યાની નાખે. અરજી કરવાનું જણાવ્યું હતું, પરંતુ તેમણે

દયા માટે અરજી કરવાને બદલે સરકારને ખુલ્લો પડકાર કરતો એક પત્ર લખ્યો હતો જે નીચે મુજબ હતો:—

“સરકારે અમને દયા માટે અરજી કરવાનું જણાવ્યું છે, પરંતુ અમે ચોર-ડાકુ કે મવાલીઓ નથી, પરંતુ આઝાદીના યુદ્ધના કેદીઓ છીએ. અમારી રગેરગમાં સ્વાતંત્ર્યની—આઝાદીની તમન્ના જગી હતી અને તેથી અમે અમારા માર્ગે સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરવા માહોમ ઝુકાવ્યું હતું. અમે બલે અહિંસક કેદીઓ ન હોઈએ, છતાં અમે રાજદ્વારી કેદીઓ તો છીએ જ. જો સરકારમાં ન્યાયનો જરાપણુ છાટો હોય તો તેણે અમારી સાથે રાજદ્વારી કેદીઓ જેવું વર્તન રાખવું ઘટે છે. અમે ચોર-ડાકુઓ નથી તેથી સરકાર પાસે દયાની-ક્ષમાની ક્ષુલ્લક જીખ માગતા નથી. અમે દયાની અરજી કરી કાળાપાણીએ જવા માગતા નથી. અમને ફાંસીને લાકડે ચઢવું પણ પસંદ નથી. સરકારે તો અમને ગોળીથી વીંધી નાંખવા જોઈએ અને સરકારને તેના કરતાં પણ વધારે બચાંકર, વધારે કરપીણ કે વધારે પૂર સજા જડતી હોય તો તે સજાનો અમલ અમારા પર બલે કરે. જગતના ઇતિહાસમાં સ્વરાજ્યનો પ્રાથમિક હક્ક માગતા રાજદ્વારી કેદીઓને ફાંસીને લાકડે લટકાવ્યાના દાખલા શોધ્યા જડતા નથી. અમને કાળાપાણી કે માંચડે લટકાવવાને બદલે સરકારે લશ્કરી સોલ્જરોને જેલમાં મોકલી અમારાપર ગોળી ચલાવવી જોઈએ. તે સમયે અમે એ ગોળીઓ પુલની માફક ખુલ્લી છાતીએ ઝીલી મૃત્યુને આહ્વાન કરીશું. ફાંસી જેવી નિર્માલ્ય સજા કરવાનો કાંઈ જ અર્થ નથી. સરકાર અમારી આ અંતીમ ઇચ્છા સ્વીકારશે ? ”

સરદાર બગતસિંહને ફાંસી મળનાં અગાઉ જેલયાત્રાનો લાભ જે પ્રકારના મુકદ્દમાઓને અંગે મળેલો તે ઉપરથી બગતસિંહ હિંસાના કેટલાક તરફથી એવી પણ દલીલ કરવામાં પુબ્બરી હતા ? આવે છે કે તે હિંસાના પુબ્બરી હતા; પરંતુ તે વાત તેમણે પોતાને ફાંસી અપાતા પહેલાં

જે એક પત્ર બહાર પાડેલો તે ઉપરથી માની શકાય તેમ નથી. તેઓ અહિંસામાં માનતા ન હતા એમ માની શકાય પરંતુ તેથી તેઓ હિંસાના ઉપાસક હતા એવી કલ્પના કરવી તે કેવળ અસ્થાને લેખી શકાય. તેમણે દેશના વાતાવરણને અનુસરી પોતાના મિત્રોને સંબોધી જે પત્ર લખેલો છે તે મનનીય છે અને તેનો બારીકાઈથી અભ્યાસ કરવો ધટે છે. આ પત્ર તેમણે તા. ૨ ફેબ્રુઆરીના દિવસે જ્યારે સરકાર તથા મહાસભા વચ્ચે સમાધાનીની મંત્રણા ચાલી રહી હતી ત્યારે લખ્યો હતો અને તે ૪૫ નાના કાગળ ઉપર લખાયેલો હતો એમ કહેવામાં આવે છે. આ પત્ર નીચે મુજબ હતો:--

“પ્રારા દોસ્તો, આજે આપણી હીલચાલ અત્યંત મહત્વની પરિસ્થિતિમાંથી પસાર થઈ રહી છે. એક વર્ષના બીષણ સંગ્રામ પછી ગાંધીજી પરીપદે આપણી સમક્ષ રાજશાસનના પરીવર્તન સંબંધમાં કેટલીક ચોકકસ બાબતો રજુ કરી છે અને મહાસભાના નેતાઓને આમંત્રણ આપી જણાવ્યું છે કે તેઓ આવીને રાજશાસનના સુત્રો નક્કી કરવામાં સહાય આપે. આ પરિસ્થિતિમાં મહાસભાના આગેવાનો લડત મોકુફ રાખવાને તૈયારી કરતા જણાય છે. આ નેતાઓ લડત મોકુફ રાખવાનો કે ચાલુ રાખવાનો નિર્ણય કરે એ વાત આપણે માટે કંઈ બહુ મહત્વની ન ગણાય, પણ એક વાત નિશ્ચિત છે કે ચાલુ લડતનો અંત કોઈને કોઈ રીતે સમાધાનીમાં આવે એ જ ઇષ્ટ છે. પછી એવી સમાધાની વહેલી મોડી થાય એ તો જુદી વાત છે.

સાચું પુછો તો સમાધાની એ કંઈ નપાટ કે નિંદનીય વસ્તુ નથી; એમ સમજવામાં આપણે જુદીએ છીએ; સમાધાની એથી ઉલટું રાજનૈતિક લડતોમાં તો સમાધાની એ એક આવશ્યક અંગજ ગણાય; કોઈ એટલે શું? પણ પ્રજા જે અત્યાચારી શાસકો સામે મોરચા

માટે છે, તે શરૂઆતમાં અસહજ થાય અને પોતાની લડતના મધ્ય-કાળમાં આવી સમાધાનીથી કંઈક અંશે રાજનૈતિક સુધારાઓ મેળવતી જાય; પરંતુ એ પ્રજા પોતાના ધષ્ટિ ધ્યેય તરફ પહોંચતાં પહોંચતાં પોતાની શક્તિ એવી સચોટ રીતે એકાગ્ર કરતી જાય છે કે પરીણામે દુસ્મનો સામેનો તેનો આખરી હલ્લો એવો સચોટ અને જોરદાર હોય છે કે બલબલ્લા ચમરબંધી શાસકોના તેની આગળ ભુકા થઈ જાય છે; એમ છતાં કોઈ વાર એમ પણ બને કે એવી આખરી લડત પછી પણ સમાધાની કરવી પડે; આ વાતનું ઉદાહરણ રશીયાના ઇતિહાસમાંથી સ્પષ્ટ રીતે મળી આવે છે.

૧૯૦૫ માં રશીયામાં ક્રાન્તીની લહર ઉઠી. કર્કાંતીરી આજેવાનો મોટી મોટી આશ્ચર્યો રાખીને બેઠા હતા. વિદે-
રશીયન ક્રાન્તીનો શ્રમાં નાસી ગયેલો લેનીન એ પ્રસંગે પાછો આવી
 ઇતિહાસ. રહ્યો હતો. ક્રાન્તીનો એ વિધાતા હતો. લોકોએ
 કાંઈ ડઝનબંધી સૈનિકોનાં ખૂન કર્યા ને કેટલાંયે
 મકાનો સળગાવી મુક્યાં પણ એથી કાંઈ સફળતા ન મળી. માત્ર
 એની એટલી અસર થઈ કે કેટલાક સુધારા કરવા સરકાર તત્પર થઈ
 અને ડ્યુમાની એક જાતની પાર્લામેન્ટની સ્થાપના થઈ. એ પ્રસંગે એ
 પાર્લામેન્ટમાં જવાનો લેનીને આદેશ આપ્યો, પરંતુ ૧૯૦૬ માં એજ
 વાતનો એણે વિરોધ કર્યો; વળી ૧૯૦૭ માં એ જ પાર્લામેન્ટ કે જેના
 અનેક અધિકારો ઉપર કાપ પડ્યા હતા, તેમાં પાછા જવાની તેણે
 હાકલ કરી અને એનું કારણ માત્ર એટલું જ હતું કે પોતાના રાજનૈતિક
 અદ્વિલનના સમર્થન માટે એ પાર્લામેન્ટનો તે ઉપયોગ કરી લેવા
 માંગતો હતો.

એ જ પ્રમાણે ૧૯૧૭ પછી જ્યારે રશીયા અને જર્મની વચ્ચે
 સંધીની વાટાઘાટ ચાલી, ત્યારે લેનીન સીવાય બાકી બધા જ એવી
 સંધીના વિરોધી હતા હતા. એમ છતાં પણ લેનીને કહ્યું હતું કે:—

“શાંતિ-શાંતિ-ફરી ફરીને શાંતિ-અને કોષપણ કિંમતે મારે શાંતિ જોઈએ છે. એટલે હું તો આવી સંધી કરવામાં રૂશિયાના કેટલાક પ્રતિ જો જર્મનીને આપી દેવા પડતા હોય તો તે પણ આપી ને દેશમાં શાંતિ સ્થાપવાની તરફેણમાં છું.” અને જ્યારે કેટલાક બોલ્શેવીક આગેવાનોએ પણ લેનીનની આ નીતિનો વિરોધ કર્યો, ત્યારે લેનીને તેમને સ્પષ્ટ રીતે જણાવી દીધું કે “આ પ્રસંગે બોલ્શેવીક સરકાર જર્મની સાથે મુકાબલો કરવાને અશક્ત છે અને એવે વિષય પ્રસંગે આપણી સહયોગી પહેલી ફરજ તો એ છે કે લડતને મોકુફ કરીને આપણી સરકારને મજબુત બનાવી લેવી. ”

એટલે આ દ્રષ્ટાંત આપી હું એ વાત બતાવવા માગુ છું કે “સમાધાની” એ પણ એક એવું હથિયાર છે કે જે હથિયારનો રાજનૈતિક લડતમાં ડગલે ને ડગલે ઉપયોગ કરવાની જરૂર હોય છે. અને એમ થાય તો જ બીજા લડત ખેલીને થોડેલી પ્રજા થોડા વખત માટે આરામ મેળવી શકે અને ભાવિ આખરી યુદ્ધ માટે એથી વધુ તાકાત મેળવી મેદાનમાં આવવા તત્પર થઈ જાય.

પણ સમાધાનીની આ બધી વાતોમાં આપણે આદર્શ-અંતીમ જ્યેષ્ઠ ન જુલોઈએ, એ તો સદા સર્વદા આપણી આદર્શ ન જુલાય. સામે જ હોય જે જ્યેષ્ઠને માટે આપણે લડી રહ્યા છીએ તે સંબંધમાં આપણા વિચારો કેવળ સ્પષ્ટ અને નિશ્ચીત હોવા જોઈએ. જે આપણે સોળ આનામાંથી એક આનો મળી જાય, તો એક આનો ખીસ્સામાં નાંખી, પંદર આના માટે વળી પાછો જંગ ખેલવા મેદાને પડવું જોઈએ. હિંદુસ્થાનના મુવાલ પક્ષવાદીઓની જે વાત સામે આપણો તીવ્રરકાર છે, તે એ જ છે કે એમનો કોઈ આદર્શ જ નથી. તેઓ માત્ર એક આના માટે જ લડતા હોય છે અને તેથી તેમને કશું જ મળતું નથી જે સ્વાભાવિક છે.

આજે હિંદની વર્તમાન લડત ખાસ કરીને મધ્યમ વર્ગના લોકો પર ચાલી રહી છે અને એ વર્ગનું જ્યેષ્ઠ સીમા-

મહાસભાનું ધ્યેય બદલ હોય છે. મહાસભા વેપારીઓ અને શું છે ? ધનીકોને ઇંગ્લાંડ ઉપર આર્થિક દબાણ લાવી કંઈક અધિકારો મેળવી લેવા માગે છે, પરંતુ દેશના કરોડો મજૂરો અને ખેડૂતોને એમ ઉદ્ધાર નથી થઈ શકવાનો. જો દેશ માટેની લડાઈ લડવી હોય તો મજૂરો, ખેડૂતો અને સામાન્ય પ્રજાજનોને આગળ લાવવા પડશે અને તેમને લડત માટે સંગઠીત કરવા પડશે. આગેવાનો એ બધાઓને આગળ લાવવા કાંઈ કરતા નથી—કરી શકતા નથી. આ ખેડૂતોને પરદેશીઓના પંજામાંથી તેમજ સાથે સાથે જમીનદારો, જગીરદારો અને ધનીકોના પંજામાંથી પણ છોડાવવાના છે, પરંતુ મહાસભાનું એ ધ્યેય નથી.

એથી હું કહું છું કે મહાસભાવાદીઓ સંપૂર્ણ કાન્તી ઇચ્છતા નથી. સરકાર ઉપર આર્થિક દબાણ લાવી તેઓ થોડા ધણા સુધારા મેળવવા ચાહે છે. હિંદના ધનવાન વર્ગ માટેના કેટલાક લાભો મેળવી લેવા ઇચ્છે અને તેથી હું એ પણ કહેવા માગું છું કે મહાસભાની લડત—ચળવળ કંતો નિષ્ફળતા કે કાં તો સમાધાનીમાં જ વીરમવાની છે.

આ પરીસ્થિતીમાં નવજીવાનોએ સમજી લેવાની જરૂર છે કે તેમને માટે વિષમ યુગ આવી રહ્યો છે. તેઓ હતાશ નવજીવાનોની ફરજ ન થાય, તેમની બુદ્ધિને વીજમ ન થાય અને તેઓ સદા સાવધાન રહે એ ખાસ અગત્યનું છે. મહાન ગાંધીજીની જે લડતોને અનુભવ મેળવી લીધા પછી વર્તમાન પરીસ્થિતી અને આપણાં લાવી કાર્યક્રમ સંબંધી સાફ સાફ નીતિ નક્કી કરી નાંખવી એ આપણે માટે આજે ખુબ અગત્યની વાત થઈ પડી છે. આટલો વિચાર કરી લીધા પછી હું મારી વાત કેવળ સાદાં જીવોમાં તમારી સમક્ષ રજુ કરવા માગું છું. આપણે ‘બળવો અમર રહો’ એવા પોકારો કરીએ છીએ. એ વસ્તુ આપણે માટે ખુબ પવિત્ર

છે અને તેનો ઉપયોગ ખુબ સમજપૂર્વક કરવાની જરૂર છે. બ્યારે આપણે એ પોકાર કરીએ છીએ ત્યારે ખરેખર તે પ્રમાણે આ પણે અમલ કરવા માંગીએ છીએ એમ હું માનું છું. ‘એસેમ્બલી બોમ્બ કેસ’ વખતે ક્રાંતીની અમે જે વ્યાખ્યા કરી હતી તે આ પ્રમાણે છે. ‘ક્રાંતીનો અર્થ’ તો એ છે કે સમાજની વર્તમાન પ્રણાલીકા અને જડ સંગઠનને ઉખેડીને ફેંકી દેવું—અને એ ઉદ્દેશ માટે પહેલાં આપણે સરકારની તાકાતના માપ કાઢી લેવાં જોઈએ. આજે રાજતંત્રની લગામ ધની કેના હાથમાં છે, પરંતુ સામાન્ય જનતાના હિતોના રક્ષણ માટે આપણા આદર્શોને મુર્તીમંત કરવા માટે, એટલે કે કાર્લમાક્સના સિદ્ધાંતો અનુસાર સમાજનું નવીન પ્રણાલીકાથી સંગઠન કરવા માટે આપણે સરકારનું તંત્ર આપણા પોતાના હાથમાં લેવા માંગીએ છીએ. એજ ઉદ્દેશ માટે આપણે લડી રહ્યા છીએ; પરંતુ તે માટે આપણે સામાન્ય જનતાને શિક્ષીત કરી મુકવાની જરૂર છે.

જેઓ આવી મહાન કાંતીનું ધ્યેય રાખીને ફરે છે તેમને માટે નવા રાજતંત્રમાં શું ધ્યેય હોવું જોઈએ તે આપણે સમજીએ. કોઇપણ રાજતંત્રની સંજીનતા જોવા આપણે માટે નીચેની ત્રણ બાબતો જોવી એ ખાસ જરૂરનું છે:—

૧. રાજતંત્રની લગામ કેટલે અંશે હિંદીઓના હાથમાં રાખવામાં આવે છે.

(૨) રાજતંત્ર ચલાવવા માટે કેવા પ્રકારની સરકારની રચના કરવામાં આવે છે અને એવા નવા તંત્રમાં ભાગ લેવાની આ પ્રજાને કેટલે અંશે તક મળે છે.

(૩) એ તંત્ર પાસે બવિષ્યમાં શી આશા રખાય અને એના ઉપર કેટલે અંશે અંકુશ મુકાયા છે.

પ્રજના સામાન્યમાં સામાન્ય માણસને મતાધિકાર આપવાની જરૂર છે. હિંદી સરકારની 'રાજસભા' માત્ર ધનવાનોની મંડળી જેવી છે અને તે પ્રજાને ફાવવાના એક પીંજરા જેવી છે. તેથી એ સંસ્થાને નાણુદ કરી, જેમાં પ્રજાનાજ પ્રતિનિધિઓ હોય એવીજ એક સંસ્થા રાખવી જોઈએ. નહિ તો તે "પ્રાતીક સ્વરાજ" નહીં પણ એ તો "પ્રાતીક જુદમ" થવાનો છે એ પણ બધા યાદ રાખે.

આ બધી બાબતોનો વિચાર કરી કુલ પરીસ્થિતીનો તોડ કાઢી લેવાની જરૂર છે. જો કે આપણે માનીએ સમાધાનીનો સાર છીએ કે સમાધાનીનો અર્થ આત્મસમર્પણ અથવા સ્વરાજ્યની કબ્જાત નથી, પણ એનો ખરો અર્થ તો એ છે કે એક કદમ આગે ભરો ને કંઈક આરામ લો. એ સાથે સમાધાનીનો ખીજો કાંઈ વિશેષ અર્થ નથી એ પણ આપણે સમજી લઈએ, કારણ કે સમાધાની એ આપણું અંતીમ લક્ષ્ય પણ નથી. આપણે ઉતરવાનો આરો એ નથી. આપણા દળનું નામ "સોશીયાલીસ્ટ રીપબ્લીકન પાર્ટી" છે એટલે એક સમાજિક, સોશીયાલીસ્ટ કે ક્રામ્યુનીસ્ટ સંગઠનની સ્થાપના કરવાનું એનું લક્ષ્ય હોવું જોઈએ. મહાસભા અને આપણા દળના અંતીમ ધ્યેયમાં એ ફરક છે કે જ્યારે રાજનૈતિક ક્રાંતિને પરીણામે શાસનતંત્ર અંગ્રેજોના હાથમાંથી નીકળી જઈ હિંદીઓના હાથમાં આવે ત્યારે જેમનું ધ્યેય 'ક્રામ્યુનીઝમ' છે એવા માણસોના હાથમાં એ તંત્રની લગામ મુકવાનો આપણો ઉદ્દેશ છે, અને એ માટે મજબૂરો અને ખેડૂતો ને સંગઠીત કરવા એ જરૂરનું છે કારણ કે લોડ રીડીંગ કે લોડ ધિરવીનની જગ્યાએ સર તેજ બહાદુર કે સર પુરષોત્તમદાસ આવે તેથી કંઈ આમ પ્રજાનો શુક્રવાર વળી જવાનો નથી.

આ પરીસ્થિતીમાં નવજીવાન કાર્યકર્તાઓની જરૂર છે. આ

દેશમાં નેતાઓ તો ઘણા બને છે-ઘણા છે. કાર્યકર્તાઓ આપણા દળને નેતાઓની જરૂર નથી. તમે બેઠકોએ જોઈએ અને સંસારી હો, અને બાળબચ્ચાં કે કુટુંબની જંગલમાં જકડાયલા હો તો મહેરબાની કરીને અમારે પંથે આવવાનું માંડીજ વાળજો. જો તમે અમારા બ્યેચ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ ધરાવતા હો તો એવી સહાનુભૂતિ કે સહાય બીજે કોઈ માર્ગે આપતા રહેજો. કડક નિયમન પાલન કરી શકે એવા નવજુવાનોજ દેશની લડતને આગેકદમ ઉઠાવી શકશે. આ બ્યેચ માટે દળ છુપી રીતે છાનાંમાનાં કામ કરે એવી કંઈ જરૂર હું જોતો નથી. આપણે યુવકો માટે “સ્વાધ્યાય મંડળ” ખોલવા જોઈએ. પત્રિકાઓ, નાનાં નાનાં પુસ્તકો, પુસ્તકાલયો, ભાષણો અને વાતચીતો મારફત આપણે આપણા વિચારોનો સાવત્રિક પ્રચાર કરવો જોઈએ.

એ સાથે આપણા દળે એક સૈનિક વિભાગ પણ સંગઠીત કરવાની જરૂર છે. કોઈ કોઈવાર એની ખાસ આવશ્યકતા ઉભી થાય છે. આ બાબતમાં હું મારી સ્થિતિની સાફ સૈનિક વિભાગ ચોખ્ખા કરી નાખવા માંગું છું. હું જે કંઈ કહું તેમાં જેરસમજીતી થવાનો સંભવ છે પણ હું જે કંઈ કહું તે શબ્દો કે વાક્યોમાંથી કોઈ ગૂઢાર્થ શોધવાની જરૂર નથી એવી મારી વિનંતી છે. એ તો હવે જાણીતી વાત છે કે હું એક બળવાખોર (Terrorist) જાહેર થયો છું, પરંતુ હું બળવાખોર નથી. હું એક એવો ક્રાંતીવાદી (Revolutionary) છું કે જેની પાસે એક વિસ્તૃત કાર્યક્રમ છે જે ચોક્કસ વિચારો અને આદર્શોથી કામ કરે છે. મારા આ કથનથી રામપ્રસાદ બીસ્મીલની માફક મારાપર એવું દોષરોપણ કરવામાં આવશે કે ફાંસીની કાળ-કાટડીમાં પડી રહેવાને પરીણામે મારા વિચારોમાં પણ કંઈક પરીવર્તન થઈ ગયું છે, પરંતુ એવું કશુંજ નથી. મારા વિચારો છે તે કાયમ છે. હજી પણ મારા હૃદયમાં પહેલાંના જેટલોજ ઉત્સાહ છે.

અને જેલ બહાર મારું જે મંતવ્ય હતું તેજ આજે પણ છે, મારી આ હઠ માન્યતા છે કે બોમ્બ અને પીસ્તોલના ઉપાયોથી આપણે કરીએ લાભ મેળવી શકવાના નથી. મારા એ કથન માટેનો પુરાવો કે ખાત્રી જેમ્સે તો હિન્દુસ્થાન સોશીયાલીસ્ટ રીપબ્લીકન પાર્ટીના ઇતિહાસમાંથી તે પુરી રીતે મળી રહેશે. માત્ર બોમ્બ ફેંકવા એ નકામું છે એટલુંજ નહીં પણ ખુબ હાનિકારક છે. કોઇ ખાસ પ્રસંગોએજ એની જરૂરિયાત ઉભી થાય છે. આપણું મુખ્ય ખ્યેય તો મજૂરો અને ખેડૂતોનું સંગઠન કરવાનું હોવું જોઈએ. સૈનિક વિભાગમાં શુદ્ધ સામગ્રી તો માત્ર કોઇ ખાસ પ્રસંગ માટેજ એકત્ર કરવામાં આવે છે. જે નવજીવાનો આ માર્ગે પ્રયત્નો કરશે તો એક વર્ષમાં સ્વરાજ તો નહીં પણ બારે કુરબાની અને ત્યાગની આકરી પરીક્ષામાંથી પસાર થયા પછી અવશ્ય વિજય તો મેળવશે. ઇન્કીલાબ ઝીંદાબાદ ! ”

સરદાર બગતસિંહે તો આમ પોતાનું જીવન દેશને અર્પણ કર્યું છે. માતૃભૂમિને ગુલામીની જંજીરોમાંથી મુક્ત કરવા તેનો આત્મા કેટલાયે વર્ષોથી બલુકી ઉઠ્યો હતો બલે તેનું સ્થુલ શરીર આજે આપણી દ્રષ્ટી સમક્ષ ના હોય પરંતુ તેનો આત્મા તો આજે ઠેરઠેર વિપ્લવના જ્વની કાઢી રહ્યો છે. તેનો આત્મા આજે ઉચ્ચ કાટીએ પહોંચ્યો છે અને તેણે આખાલવૃદ્ધ દરેકના હૃદયમાં પ્રવેશ કર્યો છે અને પોતાના આદર્શના જ્વની પોકાર્યો છે. બગતસિંહે તો જીવીએ જાણ્યું અને મરીએ જાણ્યું અને દુનીયાને તેનો પાઠ પઢાવ્યો.

અમર રહો બગતસિંહ,

અમર રહો મુખદેવ,

અમર રહો રાજગુરુ—જ“ ઇન્કીલાબ ઝીંદાબાદ ”

[બન્દે માતરમ્]

વિદાય

બિરાદર નૌજવાં ! અમ રાહથી છે દૂર રે'જે
અમોને પંથ ભૂલેલા ભલે તું માની લેજે;
કદિ ને હમદિલી આવે, ભલે નાદાન કે'જે;
બિચારા કહીશ ના; લાખો ભલે ધિઃકાર દેજે !

ઓ દોસ્તો ! * દરગુજર દેજે દિવાના * બાંધવોને,
સખૂરી કયાંય દીકી છે કલેજે આશકોને ?
દિલે શું શું જલે, દેખાડીએ ઉર-દાહ કેને ?
અમારી ખેવકૂદી ચે કદિ સંભારશે ને ?

અગર બહેતર, ભૂલી બાળે અમારી યાદ ક્ષાની,
ખુરી દાદે દુભવજે ના સુખી તમ જીન્દગાનિ,
કદિ સ્વાધીનતા આવે-વિનંતિ ભાષ ! છાની,
અમોને ચે સ્મરો લેજે જરી પલ એક નાની !

(' સૌરાષ્ટ્ર માંથી)

ખિનધાસ્તીથી દાગીના ક્યાંથી
ખરીદશો ?

સોથી જીનુ અને વિદ્યાસપાત્ર મથક

શીવલાલ દયારામ પંચાલ

સોના ચાંદી ઝવેરાતના દાગીના

ખનાવનાર તથા વેચનાર

દુકાનો : રીચીરોડ નં. ૬૨૨૬

સ્તનપોળ નં. ૬૧૧૦

અમદાવાદ.

‘ ઈશુ અને ગાંધી ’ વિષે વર્તમાનપત્રો.

“ આ પુસ્તકમાં મહાત્મા ગાંધીજી અને ઈશુના જીવન વચ્ચે સામ્ય દર્શાવવાનો એક સુંદર પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. આખું પુસ્તક ઉંચા આર્ટ પેપરમાં ધણુંજ કલાત્મક દ્રષ્ટિએ છપાયેલું હોઇ વાચકવર્ગનું રહેજે ધ્યાન આકર્ષે છે. બન્નેના જીવનના વિવિધ પ્રસંગોનાં સામ્ય દર્શાવતા સુંદર ફોટાઓ અને દરેક પૃષ્ઠની નીચે કલાત્મક રીતે ગોઠવવામાં આવેલાં સુવર્ણોપદેશમૃતો ખરેખર સર્વ કાંઈને રંજીત કરે છે. પુસ્તકનું મુખપૃષ્ઠ ત્રિરંગી હોઇ તેમાં કનુ દેસાઇની કલાકૃતિ અને તેમાં પણ ઈશુનો ફોસ, મહાત્માજીનો રેંટીઓ, તકલી અને રાષ્ટ્રધ્વજની ગુંથણી એવી આકર્ષક રીતે કરવામાં આવી છે કે તે જોતાંજ નયનો તૃપ્ત થાય છે. આખું પુસ્તક સર્વાંગ સુંદર હોઇ તેની કીંમત ચાર આના હરેક રીતે યોગ્ય છે. ” (સર્જનું સાહિત્ય)

“ આ નાનકડી સુંદર ચોપડીમાં ઈશુખ્રીસ્ત તથા ગાંધીજીના જીવનમાંથી સમાન ઘટનાઓ તારવીને તેના વિવરણ સાથે તેની તસ્વીરો આપેલી છે. બન્ને પુરૂષોત્તમ વચ્ચે સંક્ષેપમાં દોરાયલું આ સામ્ય વાંચનારના અંતઃકરણમાં ગંભીર આલ્હાદ સીંચે છે. પ્રયોજકે એ આખી જાવનાસૃષ્ટિને કલામય સ્વરૂપે રજુ કરી છે ” (સારાજી)

આર્ટ પેપર પર છપાયેલું આ પુસ્તક સર્વ કાંઈને પસંદ પડે તેવું છે છતાં તેની કીંમત ચાર આના રાખવામાં આવી છે. શ્રી કપીલ પ્રસાદે ટુંક સમયમાં સારાં અને ઉપયોગી પુસ્તક પ્રકટ કરવા માંડ્યાં છે અને તેમનાં બીજાં પુસ્તકોની માફક આ પુસ્તક પણ જનસમાજ વચ્ચે આવકારદાયક થઈ પડવું જોઈએ (મુંબઈસમાચાર)

આ ઉપરાંત ‘ પન્નખંડુ ’ ‘ ગુજરાતી પંચ ’ ‘ સાંજ વર્તમાન ’ ઇત્યાદિ વર્તમાનપત્રોએ પણ ધણીજ ઉચ્ચ અભિપ્રાય દર્શાવ્યા છે. કીંમત ચાર આના ટપાલ ખર્ચ એક આનો અલગ.

રતનપીળના નાકે
ગાંધીરોડ
અમદાવાદ.

પ્રકાશક
કપિલપ્રસાદ મહાસુખલાઈ દવે
ન્યુસએજન્ટ, શુકસેલર એન્ડ પબ્લીશર.

અમારાં પ્રકાશનો.

“કુતકાર” ગુજરાતના સુપ્રસિદ્ધ લેખક રા. યુનીલાલ વર્ધમાન શાહની કસાયલી કલમથી લખાયેલી ૭ સુંદર નવલિકાઓનો આ એક સુંદર સંગ્રહ છે. સુંદર કામળ, ૮૦ પૃષ્ઠો, છતાં કીંમત માત્ર ચાર આના. તે વિષેના કેટલાક અભિપ્રાય.

“લેખકે ઉર્મિના આવેશમાં જુદે જુદે વખતે લખેલી અને સામયિકોમાં પ્રસિદ્ધ થયેલી ૭ નવલિકાઓનો આ પુસ્તકમાં સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં—ખાસ કરી છે નવલકથાના સાહિત્યમાં શ્રી. યુનીલાલે અમુક સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. એમ પણ કહી શકીએ કે સાહિત્યમાં એ બાધ સિદ્ધહસ્ત છે. તેમની નવલિકાઓનો સંગ્રહ આ પહેલવહેલોજ પ્રસિદ્ધ થાય છે.....પ્રકાશકે સમાજને આવું બોધક નવલિકાસાહિત્ય પ્રમાણમાં સસ્તી કીંમતે પીરસી ગુજરાતી વાચકોની સેવા બજાવી લેખાશે. પુસ્તક ૮૮ પૃષ્ઠનું છે બહુ કાચું પુઠું છે અને મુલ્ય માત્ર ચાર આના છે.” (પ્રજ્ઞાંધુ)

“વિવિધ સામયિકોમાં વિવિધ સમયે રા. યુનીલાલ શાહની પ્રકટ થયેલી ૭ સુંદર વાતોનો સંગ્રહ છે. રા. કપિલપ્રસાદે અમદાવાદમાં મુંબઈસમાચાર અને કોનીક્લના એજન્ટ તરીકેની પ્રવૃત્તિ જોડે પુસ્તક પ્રકાશનનો પ્રારંભ કરીને ગુજરાતી સાહિત્યની સેવાના જે અભિલાષ સેવ્યા છે તેમાં તેમને ફતેહ મળે એવું અમે ઇચ્છીએ છીએ.” (ગુજરાતીપંચ)

“ગુજરાતના એક પ્રસિદ્ધ સાહિત્યકાર. શ્રી. યુનીલાલ વર્ધમાન શાહની ૭ સુંદર નવલિકાઓની આ ગુંથણી છે, ઉર્મિના આવેશમાં લખાયેલી એ ૭એ નવલિકાઓ વાંચનારનું ચિત્ત આકર્ષે છે અને પુસ્તકમાંની ૭એ નવલિકાઓ પુરી કર્યા સીવાય હાવાનું મન થવું નથી.....પુસ્તક ઘણું આકર્ષક અને રસમય છે. લેખકની શૈલીથી તો

આજે આખો ગુજરાત પરિચિત છે એટલે તે વિષયમાં તો કાંઈપણ કહેવાનું રહેતું નથી. ગુજરાતના નવા સાહિત્યયુગમાં બીજાં પુસ્તકોની સાથે આને પણ સ્થાન મળે છે. તેના બાહ્ય અને આંતર લક્ષણો જોતાં તેની કીંમત ચાર આના વધારે પડતી ગણાય નહિ. ” (‘સંદેશ’)

“ધૃશુ અને ગાંધી ” આટલું પેપરમાં છપાયલું ધૃશુ અને ગાંધીજીની તુલના કરતું સુંદર ફોટાઓવાળું દ્વિરંગી મુખપૃષ્ઠવાળું પુસ્તક જે વિષે વર્તમાનપત્રોએ સુંદર અભિપ્રાય આપેલ છે. કી. ચાર આના

‘ ઓલીયાની આરસી ’—આ પુસ્તક એક વિવિધ પ્રકારની હાસ્યરસિક, બાળોપયોગી તથા સામાજિક વાર્તાઓનો સંગ્રહ છે. લેખક “અમિકુમાર”. જાણીતા ચિત્રકાર રા. રવિશંકર રાવળની પ્રેરણાથી દોરાયલું અને છપાયલું મુખપૃષ્ઠ છતાં કીંમત ચાર આના.

“ રાષ્ટ્રનો રણનાદ ”—રાષ્ટ્રીય ગીતોનો સંગ્રહ. કીંમત ત્રણ આના—(આ પુસ્તક સરકારે જમ કર્યું છે)

‘ જય ગુજરાત ’—ગુજરાતના સુપ્રસિદ્ધ લેખક રા. ધનશંકર હીરાશંકર ત્રિપાઠીના હસ્તે લખાયેલી આ એક ઐતિહાસીક રસભરી નવલકથા છે. ૩૫૦ પૃષ્ઠ છતાં કીંમત દોઢ રૂપિયો.

આ ઉપરાંત “ સૌરાષ્ટ્ર ”, ‘ પ્રસ્થાન ’. ‘ ગાંડીવ ’ તથા બીજી રાષ્ટ્રીય તથા બાળોપયોગી સાહિત્ય સર્જવતી સંસ્થાઓનાં પુસ્તકો પણ અમારે ત્યાંથી મળશે. બહારગામના ઓર્ડરો ઉપર પુરતું ધ્યાન આપવામાં આવે છે.

રતનપોળના નાકે
ગાંધીરોડ
અમદાવાદ.

કપિલપ્રસાદ મહામુખભાઈ દ્વે
ન્યુસએજન્ટ. શુકસેલર એન્ડ પબ્લીશર

અનેકે આકર્ષક નવલકથાઓના જાણીતા લેખક
શ્રી. ધનરાજર ત્રિપાઠીની નવી રસભરી
ઐતિહાસિક નવલકથા

જય ગુજરાત.

જેમાં ગુજરાતનો તેરમી સદીનો ઇતિહાસ છે, પરંતુ
વીસમી સદીના વાંચકોનું ચિત્ત રોકી રાખનારી ભાવનાઓ,
અજબ વસ્તુસંકલના અને સુંદર રોમાંચક શૈલી માલુમ
પડશે જેમાં ગુજરાતનો મહાન જૈન મંત્રી વસ્તુપાળ
હિન્દુ-મુસ્લિમ ઐક્યના અવિચ્છિન્ન તાર સાંધે છે.
જેમાં વિષયલંપટ પતિને, વિશુદ્ધ ચારિત્રની નિહ
પત્ની પ્રબળ પડકાર કરી, ભાવિ ચારિત્ર-કલંકિતો
થયરાવી-કમ્પાવી દે છે.

કેવળ શિષ્ટતા એ આ કથાની વિશિષ્ટતા છે.
માતા, પુત્ર, બ્રાતા, ભગિની સૌ સાથે બેસીને આ કથા વાંચી
તેમાંની ભાવનાઓનું ગૂંજન કરી શકે છે.

સુપ્રસિદ્ધ સ્ત્રીઓપયોગી શિષ્ટ માસિક ગુણસુન્દરી
ના વિદ્વાન તંત્રી શ્રી જયકૃષ્ણ નાગરદાસ વર્મા
(ભાર-એટ-લૉ) એ આ કથાનો ઉપોદ્ગ્રહ લખ્યો છે.

કુલ્લ ૩૫૦ પૃષ્ઠ, કુલ્લ ૧૬ પેજ ૬૬, આકર્ષક અને
ઉંચા ગ્લેજ કાગળો, સ્વચ્છ છાપકામ, ટકાઉ ત્રિરંગી પૂઠું છતાં

કિંમત ફક્ત રૂ. ૧-૮-૦ [પોસ્ટેજ અલગ]

આજેજ આહુક થાવ.

સોલ એજન્ટ :—

રતનપોળના નાકે
માંધીરાડ
અમદાવાદ.

} કપીલપ્રસાદ મહાસુખભાઈ દવે,
ન્યુસ એજન્ટ બુકસેલર એન્ડ પબ્લીશર

સરદાર ભગતસિંહના પિતા સરદાર કિશનસિંહ

“ભગતસિંહના જન્મ વખતે અમે જેલમાં બેઠા બેઠા એજ પ્રાર્થના કરી હતી કે હે ઇશ્વર, તેં જે પુત્રને જન્મ આપ્યો છે તે પુત્ર અમારી માતૃભૂમી ખાતર પ્રાણ અર્પણ કરવા તૈયાર થાય એવો શક્તિમાન બનાવજે. શિક્ષકને પણ એજ પ્રાર્થના કરી હતી કે તેને એવી કેળવણી આપજે કે તે દેશને માટે કાંઈ ખપમાં આવે. ભગતસિંહે તો પોતાનો ધર્મ અગત્યનો છે અને કેળવણી દીધાવી છે. તમે શું કરશો ?”

સરદાર કીશનસિંહ

